

Hrvatski putnici u Egipat i njihovi putopisi tijekom prve polovice 20. stoljeća (1902.-1935.)

Kuzlić, Andrea

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:944113>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-12**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Andrea Kuzlić

**HRVATSKI PUTNICI U EGIPAT I NJIHOVI
PUTOPISI TIJEKOM PRVE POLOVICE 20.
STOLJEĆA**

Diplomski rad

Zagreb, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Andrea Kuzlić

**HRVATSKI PUTNICI U EGIPAT I NJIHOVI PUTOPISI
TIJEKOM PRVE POLOVICE 20. STOLJEĆA**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Mladen Tomorad

Zagreb, 2022.

Sažetak:

U ovom radu prikazan je doprinos hrvatskih putnika za razvoj hrvatske egiptologije, koji možemo pratiti kroz njihove objavljene članke i djela ili kroz neobjavljene rukopise i dnevnike. Na temelju odabranih putopisa, pokušali smo predočiti sliku o tome kako su izgledala prva putovanja u Egipat tijekom prve polovice 20. stoljeća i kako su ista kasnije utjecala na pojavu prvih zbirki staroegipatskih umjetnina, pojavu prvih kolekcionara, istraživanje staroegipatske povijesti te na stvaranje kulturno povijesne baštine. Osobit fokus pri obradi putopisa stavili smo na njihove opise, a u kojima se hrvatski putopisci dotiču svakodnevnog života Egipćana te u kojima iznose razne informacije u vezi arheoloških lokaliteta i arhitekture na prostoru Egipta. Uz pojavu prvih znanstvenih istraživanja staroegipatske povijesti, istodobno se počinju pojavljivati i prva kružna putovanja, a koja su prvotno bila dostupna samo našem imućnijem dijelu građanstva. Povezanost parobrodarstva s prijevozom putnika uvelike će utjecati na kasniji razvoj turizma, kada će putovanja napokon postati dostupna i širim slojevima društva. Kroz svoje opise života na brodu te prikazom bogatog sadržaja za animiranje putnika tijekom putovanja, hrvatski putopisci ostavili su nam važan i zanimljiv povijesni izvor istraživanja.

Ključne riječi: Egipat, putopisi, putopisci, članci, kolekcionarstvo, egiptologija, Hrvatska, kultura, parobrod, pomorsko društvo, putovanje

Abstract:

This paper presents the contribution of Croatian travellers to the development of the Croatian Egyptology, which we can follow through their publications and articles or unpublished manuscripts and diaries. Based on selected travelogues we tried to present a picture of what the first trips to Egypt looked like during the first half of the 20th century and how they later influenced the appearance of the first collections of ancient Egyptian art, the appearance of the first collectors, research into Ancient Egyptian history, and the creation of a cultural and historical heritage. Focus during the travelogue interpretation is put on their descriptions, in which the Croatian travelogues look back on the everyday life of the Egyptians and in which they present various information regarding archaeological sites and architecture in Egypt. Along with the appearance of the first scientific research of Ancient Egyptian history, the first-round trips began to appear at the same time, which were initially available only to wealthier part of the Croatian citizens. The interconnection of steamships and passenger transport will greatly influence the later development of tourism, when travelling will finally become

available to the wider strata of society. Through their descriptions of life on board and the presentation of rich content to animate passengers during the journey, Croatian travel writers have left us a momentous and interesting historical source of research.

Key words:

Egypt, travelogues, travel writers, articles, collectorship, Egyptology, Croatia, culture, steamship, maritime society, travel

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. TRADICIJA PUTOVANJA.....	2
1.1. Putopis kao povijesni izvor.....	3
1.2. Glavni motivi putovanja prvih putnika.....	7
2. RANI HRVATSKI PUTNICI I PUTOPISCI NA PODRUČJE BLISKOG ISTOKA I EGIPTA DO KRAJA 19. STOLJEĆA.....	12
3. HRVATSKI PUTOPISCI U EGIPAT OD POČETKA 20. STOLJEĆA DO DRUGOG SVJETSKOG RATA.....	14
3.1. FRAN GUNDRUM ORIOVČANIN (studeni – prosinac 1902.)	16
3.1.1. Putopis <i>Iz Križevaca u Kairo</i>	17
3.1.2. Putopis <i>Iz Kaira u Gornji Egipat</i>	23
3.1.3. Izvještaj s Prvog egipatskog kongresa liječnika (1903.).....	29
3.1.4. Članci u časopisu <i>Hrvatski planinar</i> (1903.).....	31
3.1.5. Knjiga <i>U Egiptu! – putopisna crta</i> (1905.).....	35
3.2. IVAN MEŠTROVIĆ (svibanj 1927.).....	36
3.2.1. Putopis <i>Uspomene s puta po Istoku</i>	37
3.2.2. Osobne razglednice iz Egipta poslane Ruži Meštrović.....	40
3.3. ANDRIJA ŠTAMPAR (rujan 1933.).....	43
3.3.1. Putopis <i>Dnevnik s putovanja (1931. - 1938.)</i>	44
3.4. GRGA NOVAK (prosina 1932. – ožujak 1933.) i (srpanj 1935.).....	46
3.4.1. Izvještaji u novinama <i>Novosti</i>	47
3.4.2. Putopisna knjiga <i>U zemlji faraona</i> (1946.).....	51
3.5. KRUŽNA PUTOVANJA TIJEKOM TRIDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA.....	54
3.5.1. Kružna putovanja Jugoslavenskog Lloyda.....	55
3.5.2. <i>Jadranska straža</i> i njihovo kružno putovanje (30. lipanj – 16. srpanj 1935.).....	56
3.5.2.1. Izvještaji o putovanju objavljeni u časopisu <i>Jadranska straža</i>	57
3.5.2.2. VLADIMIR NAZOR (lipanj - srpanj 1935.).....	59
3.5.2.2.1. Putopisna knjiga <i>Od Splita do piramida</i> (1942.).....	59
3.5.3. Kružno putovanje i 2. hrvatsko hodočašće u Svetu Zemlju (srpanj – kolovoz 1937.) SS <i>Princeza Olga</i>	62
4. MODERNA KULTURA PUTOVANJA.....	64
ZAKLJUČAK.....	66
BIBLIOGRAFIJA.....	67

Uvod

U ovome radu analizirat ćemo putopise hrvatskih putnika u Egipat tijekom prve polovice 20. stoljeća. Glavni fokus ovoga rada bit će na putopisima koji nastaju u počecima drugog razdoblja egiptoloških istraživanja u Hrvatskoj. Kada se po prvi puta započinje interpretirati povijesna građa, počinju pisati prvi povijesni pregledi i enciklopedijski članci vezani za egipatsku povijest. U tom kontekstu, a koristeći se metodom intelektualne historije, induktivnom metodom i metodom deskripcije, ovaj rad ukazati će nam na to kako putopisi hrvatskih intelektualaca iz druge polovice 20. stoljeća mogu poslužiti kao izvor za razumijevanje egipatske povijesti kroz sociološki, antropološki i etnološki aspekt. Na primjerima putopisa koje su napisali Fran Gundrum Oriovčanin, Ivan Meštrović, Andrija Štampar, Grga Novak i Vladimir Nazor istražiti ćemo koliko su njihovi rukopisi utjecali na kasnija istraživanja staroegipatske povijesti i stvaranje kulturno povijesnih znamenitosti, pojavu drugog hrvatskog hodočašća u Svetu Zemlju i Egipat te općenito na kulturu putovanja kada turističke kružne ture Sredozemljem postaju dio svakodnevnice viših društvenih slojeva. Svaki od navedenih putopisaca je bio oblikovan različitom okolinom i različitim svjetonazorima, a s obzirom da putopis u širem značenju predstavlja tekst u kojem putopisac iznosi svoje putničko iskustvo, prvotno ćemo istražiti životne okolnosti autora putopisa, a tek ćemo se onda osvrnuti na njihov intelektualni habitus. Rad smo podijelili na četiri glavne cjeline. Prvotno ćemo govoriti o tradiciji putovanja, što to uopće znači i kada se ono po prvi puta pojavljuje. Zbog kojih razloga čovjek čini veliki korak i umjesto nomadskog načina života prijelazi na sjedilački način života te kako će se ovaj ključan događaj u povijesti odraziti na kasnija kretanja čovjeka i njegovu potrebu za putovanjem i novim saznanjima. U sklopu ovoga dotaknut ćemo se i glavnih razloga zbog kojih se pojavljuju prvi putnici od najranijih godina čovjekova postojanja pa sve do 20. stoljeća i zašto se uopće odlučuju za odlazak na put. Nakon toga objasnit ćemo zašto njihove zabilješke odnosno rukopise s puta, danas, možemo smatrati vrijednim pisanim, ali i slikovnim povijesnim izvorima. U drugoj cjelini govoriti ćemo o ranijim hrvatskim putnicima, a započeti ćemo sa putovanjem Jurja Husa Rasinjanina, s obzirom da se njegovi putopisi iz 16. stoljeća danas smatraju prvim sačuvanim povijesnim zapisima neke osobe s prostora Hrvatske, koja je boravila u Egiptu. Drugi dio ove cjeline posvetiti ćemo hrvatskim putnicima 19. stoljeća kada se po prvi puta pojavljuju prvi hrvatski kolekcionari egipatskih starina, odnosno kada se općenito stvara veći interes za istraživanje egipatske povijesti. U trećem dijelu, koji ujedno čini i najopsežniji i glavni dio rada, interpretirati ćemo odabrane putopise nastale prvom polovicom 20. stoljeća. Kroz ovu analizu saznati ćemo kojim

motivima se vode tadašnji putnici, kako opisuju način svog putovanja, u čemu pronalaze inspiraciju kada opisuju doživljaje iz Egipta, na koji način opisuju svakodnevicu u Egiptu, te kako uopće doživljavaju kulturu Egipćana i tumače njihovu religiju. Na temelju svega navedenog, doći ćemo do spoznaje koliki je dojam egipatska kultura kasnije ostavila na ove putopisce i na koji način su odlaskom na svoje putovanje doprinijeli daljnjem razvoju hrvatske kulture. Na kraju rada, iznijeti ćemo neke važnije informacije o putovanjima u Egipat kroz 20. stoljeće, te ćemo nešto više reći o suvremenim načinima putovanja. Kako zbog modernizacije, putovanja postaju sve više popularnija u društvu kao i dostupnija širim slojevima stanovništva, navesti ćemo razloge zbog kojih se ljudi danas odlučuju otići na putovanje, a potom ćemo objasniti i osnovnu razliku između pojmova putnik/putopisac i turist/turistički vodič.

1. Tradicija putovanja

Kada govorimo o tradiciji odnosno kulturi putovanja tada prvotno mislimo na svu problematizaciju s kojom se čovjek morao susresti kako bi mogao doći do sebi zacrtane destinacije.¹ Kultura putovanja obuhvaća širok spektar različitih znanstvenih disciplina (kultura povijesti, geografija, historiografija, sociologija, etnologija, antropologija, književnost i mnoge druge.) s kojima se nalazi u konstantnoj interakciji.² Kako bi objasnili svrhu putovanja i svega onoga što proizlazi iz istog, prije svega moramo opisati i objasniti najranije razloge čovjekove mobilnosti. Čovjek se kroz povijest svakodnevno upoznao sa novim i nepoznatim, a kako bi došao do određene spoznaje morao se stalno iznova kretati. Ponekad iz nužnosti, a kasnije i zbog želje za novim otkrićima, čovjek se odvažio na put u nepoznato iz više razloga.³ Prva čovjekova putovanja pojavljuju se u prapovijesti, a razlog tome su bile klimatske promjene zbog kojih je čovjek bio prisiljen prilagođavati se tim promjenama ali i neprekidno razvijati u skladu s njima.⁴ Veliku ulogu u tome je imala i potraga za hranom.⁵ Stoga možemo reći kako je prvi čovjek putovao i raselio se po velikim prostranstvima zbog potrage za hranom ali i zbog straha za preživljavanje.⁶ Veliki pomak u životu čovjeka predstavlja period mlađeg kamenog doba kada dolazi do pripitomljavanja životinja i obrađivanja zemlje.⁷ Ovakav nov način pribavljanja hrane imao je za posljedicu vezanost čovjeka za određeni prostor kroz dulje

¹ Batina 2012: 61.

² Batina 2012: 61.

³ Brešić 1997: 5.

⁴ Heršak 2005: 26-27.

⁵ Heršak 2005: 26-27.

⁶ Debenham 2005: 12.

⁷ Woolley 1963: 7.

vrijeme jer se umjesto lova, čovjek počeo baviti ratarstvom i stočarstvom čime je postao ovisniji o vremenskim prilikama.⁸ U ovakvim uvjetima, ratarski čovjek se susreće s problemima suše, poplave i tuče koje su mogle uništiti ili prepoloviti urod. Također, veliki neprijatelj mu je bio i lovac nomad koji je silazio do nastambi i djelovao u pljačkaškim pohodima.⁹ Čovjek tada postaje svjestan da postoje i druge zajednice ali osim toga počinje stvarati i svjesne odluke o preseljenju na područja bogatijih lovišta, ne čekajući da mu klimatske promjene to nametnu kao krajnju nužnost.¹⁰ Ponovnim čovjekovim traganjem za boljim, otkriven je bakar, a zatim i kositar što je doprinijelo pojavi nekih novih zanimanja. Dok je bakra bilo u mnogim krajevima kositar je bio mnogo rjeđi i nalazilo ga se na samo nekim područjima koja su bila bogatija rudama. Zbog toga dolazi do razvoja trgovine, ali i pojave najranijih putnika istraživača, a kako bi moglo doći do razmjene dobara i trgovačkim putovima prenositi ih u druga područja.¹¹ O navedenom nam najbolje svjedoče Polibijevi zapisi koji govore o tome kako je izgledala kasnija trgovačka razmjena sa kolonijama na obalama Crnog mora. „*zemlje oko Ponta bogate su onim što je nužno za život, kao stoka i robovi u velikom broju; od onoga što nije nužno daju nam obilje meda, voska i usoljene ribe. Od proizvoda koji obiluju u našoj zemlji uvoze ulje i sve vrste vina. Trguju i žitom, sad ga uvozeći, sad ga izvozeći.*“¹²

Lutanjem po raznim predjelima, čovjek se upoznao i sa drugim skupinama svoje vrste.¹³ Upravo zbog takvih saznanja i potrebe za istraživanjem, ljudi su se kroz povijest odlučivali za odlazak u nepoznato, a potom i za bilježenje doživljenog. Razvojem pisma čovjek je napokon svoja iskustva s putovanja mogao zabilježiti i u pisanom obliku, a prave početke putopisa prvotno vežemo uz antičke izvore, Herodotovu *Povijest*¹⁴, odnosno njegovo etnografsko izlaganje o Egiptu, Strabonovu *Geografiju*¹⁵ i Puzanijin *Vodič po Heladi*.¹⁶

1.1. Putopis kao povijesni izvor

Putopis se često kroz povijest prikazivao kao književna vrsta teksta, no osim toga, ono nam predstavlja i vrlo važan historiografski izvor. Prema tome, putopis spada u znanstveno-književnu vrstu teksta u kojemu putopisac objašnjava pripovijedajući ali i deskriptivnim

⁸ Debenham 2005: 16.

⁹ Debenham 2005: 17.

¹⁰ Heršak 2005: 27.

¹¹ Shackleton u: Debenham 2005: 6.

¹² Polyb. IV.38.

¹³ Debenham 2005: 8.

¹⁴ Hdt.

¹⁵ Strab.

¹⁶ Paus.

opisima iznosi vrijedne podatke o tome kako izgleda putnički život, s kakvim običajima, jezikom te kulturnim i povijesnim znanostima se putnik susreće.¹⁷ Danas putopis definiramo u širem značenju kao opće kulturnu, književnu, vjersko-religioznu i znanstvenu vrstu teksta u kojoj autor izlaže svoje putničko iskustvo.¹⁸ Samim time, spoznajemo i dvije glavne uloge putopisa, a to je njegova znanstvena i izvještajna uloga te umjetnička uloga iz koje možemo promatrati inspiraciju i nadahnuće autora putopisa.¹⁹ Kao zasebna forma, putopis se javlja u antici, a prethodno navedeni putopisci su bili jedni od prvih izvjestitelja koji su zabilježili lokalne legende, genealogije, priče o raznim mjestima, priče o osnutku gradova, te također vrlo detaljnim opisima prikazali najvažnije lokalitete i znamenitosti Egipta, Grčke i Rima ali i povijest i običaje ostalih naroda istočne obale Sredozemlja.²⁰ Karakteristično je za ove putopisce što sve informacije s kojima raspolažu zapisuju na temelju onoga što su čuli od ondašnjih suvremenika, što su uspjeli sami saznati ili na temelju onoga čemu su osobno svjedočili.²¹ Herodotovo djelo *Povijest*, koje je nastalo u 5. st. pr. Kr, u antici se poistovjećivalo s pripovijesti.²² Danas nam ovo djelo predstavlja važan oblik putopisa, jer iz njega saznajemo razne etnografske podatke o Grčkoj, ali i o ostalim velikim kulturama poput babilonske i perzijske.²³ Također, ono nam daje i informacije o tome što to Grci smatraju čudnim i drugačijim od sebe promatrajući egipatsku svakodnevicu.²⁴ Kroz ovo putopisno djelo, a koristeći se metodama suvremene analize povijesnih izvora, dolazimo do spoznaje kako Grci gledaju na kulturu Egipćana i ostalih kultura, te kakve su razlike u prehranbenim navikama, običajima i slično.²⁵ Egipat u svojim djelima opisuju i mnogi drugi putnici onog doba, poput Plinija Starijeg²⁶ u drugoj polovici 1. st., te Klaudija Ptolomeja²⁷ u 2. st. Tijekom 2. st. Egipat postaje česta tema i rimskih kroničara, a tu valja spomenuti Apijana²⁸, Svetonija²⁹, Tacita³⁰, Diona Kasija³¹ te Arijana³². O egipatskoj povijesti, kulturi i religiji se piše i za vrijeme razdoblja

¹⁷ Duda 1999: 11.

¹⁸ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Putopis“. (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51177>), 9. siječnja 2022.

¹⁹ Duda 1999: 11-12.

²⁰ Gross 2001: 25-27.

²¹ Gross 2001: 25-27.

²² *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Putopis“. (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51177>), 9. siječnja 2022.

²³ Gross 2001: 25-27.

²⁴ Hdt. II. 35.

²⁵ Hdt. II. 35-92.

²⁶ Plin. *HN*. V-VI.

²⁷ Ptol. 4-5; Tomorad 2016a: 13; Tomorad 2017a: 2.

²⁸ App. *BC*; Tomorad 2016a: 13; Tomorad 2017a: 2.

²⁹ Suet. *Iul., Aug., Tib., Claud.*; Tomorad 2016a: 13; Tomorad 2017a: 2.

³⁰ Tac. *Ann., Hist.*; Tomorad 2016a: 13.; Tomorad 2017a: 2.

³¹ Dio. Cass. LI.16.5; Tomorad 2017a: 2.

³² Arr.; Tomorad 2016a: 13, 128-131; Tomorad 2017a: 2.

Rimskog Carstva, pa je Egipat često tema i rimskih književnika.³³ Osim navedenih, važno je spomenuti i rimskog povjesničara Amijana Marcelina koji obrađuje rimsku povijest od 96. do 378. godine. On uz povijesni pregled podataka, iznosi i vrlo detaljne opise egipatskih spomenika kojima je i sam svjedočio tijekom svojih putovanja.³⁴ Kako u antici, tako i u srednjem vijeku pronalazimo primjere putopisnih djela.³⁵ Bitan segment srednjeg vijeka su predstavljala hodočašća, zbog kojih se pojedinci odlučuju na putovanja u vjerska svetišta.³⁶ Danas, ne posjedujemo zapise o prvim poduzetim hodočašćima jer je većina ondašnjeg stanovništva bila nepismena. No, da se velik broj ljudi odvažio hodočastiti, o tome nam ponajviše svjedoče devocionalije, božanski predmeti koji potiču ili proširuju pobožnost npr. razne krunice i medaljice.³⁷ Na nekim medaljicama je sačuvan i tekst koji nam potvrđuje o kojim svetim mjestima je riječ, kolika je pređena udaljenost od mjesta stanovanja do odredišta i slično.³⁸ Ovakvim temama se danas ponajviše bavi ranokršćanska i srednjovjekovna arheologija koje istražuju ostatke materijalne kulture kršćanskih obilježja.³⁹ Tradicija hodočasničkih putopisa se dakako i kasnije nastavila, a kao važan povijesni izvor tome nam mogu poslužiti i razni administrativni putni zapisi koji su nastali u tom vremenu.⁴⁰ Poput praktičnog prikaza potrošnje na pojedinoj lokaciji putovanja ili zapisi u obliku izvješća biskupskih vizitacija župama.⁴¹ Također, ovi navedeni primjeri nam svjedoče i o tome koliko su ustvari povijest i arheologija isprepletene kao znanosti, te kako putopisi mogu predstavljati i vrlo važan segment u arheološkim istraživanjima. U periodu kada dolazi do razvitka kartografije ali i zemljopisnih otkrića, putopisi doživljaju svoj najveći zamah.⁴² A jedan od većih preokreta učinio je Marko Polo svojom knjigom *Milijun* u kojoj je opisao Kinu, Mongoliju, Indokinu, Ceylon i Indiju.⁴³ Njegov detaljan putopis je bio prvi moderniji prikaz putovanja nekog putnika u Kinu, a Europljanima je predstavio Orijent na jedan posve novi način, na temelju kojega su se bolje upoznali sa istočnom geografijom ali i običajima drugih naroda. Također, Polo je Europljanima ostavio prve zapise o tome kako izgledaju tamošnji gradovi, opisao razlike između stanovnika, rasa, jezika i vlasti te ih je upoznao sa azijskim

³³ Tomorad 2016a: 13; Tomorad 2017a: 2.

³⁴ Amm. Marc. XVII, XXII.; Tomorad 2016a: 13; Tomorad 2017a: 2.

³⁵ Miličić 2010: 44.

³⁶ Miličić 2010: 44.

³⁷ Azinović Bebek 2012: 2.

³⁸ Azinović Bebek 2012: 31-37.

³⁹ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Arheologija“. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3729>), 23. siječnja 2022.

⁴⁰ Miličić 2010: 62.

⁴¹ Miličić 2010: 62-63.

⁴² Miličić 2010: 43.

⁴³ Marko Polo 2004: 117-210.

bračnim običajima, ritualima i njihovom religijom.⁴⁴ Od 14. stoljeća Polov putopis je potaknuo i druge istraživače da krenu u različite ekspedicije diljem svijeta, a najbolji primjer za to predstavljaju *Kolumbovi dnevnik* napisani koncem 15. st.⁴⁵ S obzirom na navedeno, možemo uvidjeti kako su putopisi u povijesti više bili znanstvenog karaktera dok će kasnije više služiti kao književna vrsta teksta, a iz koje iščitavamo i ostale oblike izražavanja poput esejističkih dijelova, pripovijesti i raznih rasprava.⁴⁶ Sukladno tome, prilikom analiziranja putopisa trebamo biti oprezni o kakvoj vrsti putopisa je uopće riječ, tko je autor putopisa te u kakvim okolnostima je isti napisan. O tome nam najbolje svjedoče *The voyages & travels of Sir John Mandeville* srednjovjekovnog putopisca Johna Mandevillea, nastala sredinom 14. st., a koja su bila u potpunosti izmišljena, odnosno preuzeta iz tada dostupnih putopisa i enciklopedija.⁴⁷ Iako je Mandeville glasio kao najveći putnik u srednjem vijeku tek su moderna povijesna istraživanja otkrila kako je riječ o prezetim itinerarima koje je Mandeville upotpunio zanimljivim pričama o običajima i raznim legendama.⁴⁸ Zbog navedenog bitno je da prilikom analiziranja putopisa prvo proučimo svjetonazor pojedinca, iščitamo njegove temeljne ideje ili imaginarne koncepcije kojima se vodi prilikom pisanja, a tek potom istražimo njegove trenutne doživljaje. Osim pisanih zapisa, danas raspoložemo i nizom slikovnih izvora. Tijekom 19. stoljeća u historicističkom slikarstvu dolazi do pojave motiva koji nam prikazuju razne teme iz staroegipatske, bliskoistočne i antičke povijesti. Tu valja spomenuti francuskog slikara Jean-Adrien Guigneta (1816. – 1854.) koji na svojim putovanjima po Orijentu i Egiptu oslikava svakodnevicu tog područja kao i ostatke drevnih građevina.⁴⁹ Kasnijim razvojem fotografije dolazi i do pojave profesionalnih fotografa. Prvi među takvima je talijanski fotograf Antonio Beata (1825. – 1906.), koji je najčešće fotografirao poznate povijesne znamenitosti Egipta kako bi stekao što veću naklonost turista.⁵⁰

⁴⁴ Marko Polo 2004: 117-210; Brown 2011: 10.

⁴⁵ Columbus 1893.

⁴⁶ Duda 1999: 11.

⁴⁷ *Encyclopedia Britannica* s.v. „Sir John Mandeville“. (<https://www.britannica.com/biography/John-Mandeville>), 23. siječnja 2022.

⁴⁸ *Encyclopedia Britannica* s.v. „Sir John Mandeville“. (<https://www.britannica.com/biography/John-Mandeville>), 23. siječnja 2022.

⁴⁹ *Wikipedia* s.v. „Jean-Adrien Guignet“. (https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Adrien_Guignet), 8. travnja 2022.

⁵⁰ Tomorad 2020a: 39.

1.2. Glavni motivi putovanja prvih putnika

Od najdavnijih vremena putovanja su bila prvotno nužna zbog razmjene različite robe i dobara, ali i zbog otkrivanja i upoznavanja novih krajeva.⁵¹ Najraniji putnici su ujedno bili i prvi istraživači, a danas ih najčešće vežemo uz nomade i selilački način života. Kako bi pronašli hranu, ali i preživjeli, nomadski ljudi su se konstantno morali kretati, odnosno nisu imali prilike za stvaranjem trajnih naselja.⁵² One skupine nomada koje su postepeno prešle na sedentizam, susrele su se sa problemom neplodnog tla što je posebice bilo izraženo u onim područjima gdje je dolazilo do ekstrema u mijeni klime.⁵³ Stoga, možemo reći kako se čovjek primarno počeo kretati iz puke nužnosti, a kasnije iz radoznalosti i potrage za boljim.⁵⁴ No, prvim i pravim putnicima smatramo one ljude koji su se odmetnuli na put zbog trgovine, ili da prošire svoje političke ili religiozne ideje.⁵⁵ Prvi takav politički putopis pripada upravo Herodotu koji kroz svoje djelo pokušava objasniti glavne razloge grčko-perzijskih ratova.⁵⁶ Prilikom svojih dugotrajnih putovanja, Herodot je obišao dijelove Perzijskog kraljevstva, Egipta te posjetio većinu grčkih gradova na čijem prostoru su se vodile najznačajnije bitke grčko-perzijskih ratova.⁵⁷ Na putovanju, Herodot se susreo s raznim poznatim osobama čije je razgovore pomno bilježio, ali i svako svoje opažanje koristio u svrhu spoznaje prave istine.⁵⁸ Prema tome, možemo reći kako se Herodot odlučio na svoja putovanja kako bi spoznao pravu istinu o uzrocima rata te kako bi utvrdio na koji način je malobrojna grčka vojska uspjela poraziti brojčano nadmoćniju perzijsku vojsku.⁵⁹ Da su Herodotovi zapisi o Starom istoku istiniti danas nam potvrđuju i arheološka iskapanja, dok topografska istraživanja potvrđuju njegove zapise o grčko-perzijskom ratu.⁶⁰ Stoga, ovo djelo ne možemo samo promatrati kao običnu pripovijest nego prije svega kao vrlo važan historiografski izvor, ali i jedno od prvih važnijih putopisnih djela.⁶¹ Antički kroničari⁶² su oduvijek bili očarani egipatskim ljepotama, pa između ostalog, na svoja putovanja odlaze i kako bi mogli razgledati brojne artefakte i ostatke glasovitih

⁵¹Shackleton u: Debenham 2005: 6

⁵² Debenham 2005: 12.

⁵³ Heršak 2005: 27.

⁵⁴ Debenham 2005: 12.

⁵⁵Shackleton u: Debenham 2005: 6

⁵⁶ Van Doren 2005: 50.

⁵⁷ Van Doren 2005: 50.

⁵⁸ Van Doren 2005: 50.

⁵⁹ Van Doren 2005: 50.

⁶⁰ Gross 2001: 26-27.

⁶¹ Gross 2001: 27.

⁶² Plinije Stariji, Klaudije Ptolomej, Apijan, Svetonije, Tacit, Dion Kasije, Arijan, Ovdije, Juvenal, Apulej, Josip Flavije, Porfirije iz Tira, Jambolih, Euzebije iz Cezareje, sv. Jeronim, Amijan Marcellin itd.

staroegipatskih hramova poput hrama kraljice Hatšepsut u Deir el-Bahriju, kompleks hramova u Karnaku i Luksoru, svjetionik na otoku Faru u Aleksandriji, aleksandrijski Muzej i Knjižnicu, Pompejev stup i Aleksandrovu grobnicu u Aleksandriji, piramide u Gizi te Memnonove kolose na zapadnoj obali Tebe.⁶³ Nakon što Turci Seldžuci osvajaju Egipat, on postaje tema pisanja i raznih arapskih putnika, znanstvenika, mistika i liječnika, od kojih je najvažnije spomenuti istraživača Ibn Battutu.⁶⁴ On je kao i većina putnika bio fasciniran egipatskim bogatstvima, a o tome možemo iščitavati u njegovim zapisima gdje opisuje estetsku i historijsku vrijednost egipatskih spomenika koje sve više pokriva pustinjski pijesak.⁶⁵

Nakon antičkih putopisa, slijede hodočasnički putopisi koji predstavljaju poseban oblik zapisa od ranokršćanskih zapisa do kraja križarskih ratova. Jedan od glavnih srednjovjekovnih problema bila je spoznaja Boga.⁶⁶ Ljudi su se oduvijek zanimali za njegovo postanje kao i shvaćanje njegovih djela. Grci i Rimljani su to zanimanje držali pod nadzorom dok je Europljane početkom srednjeg vijeka svladala božanska mahnitost.⁶⁷ Nakon što je Konstantin I. prihvatio kršćanstvo, a njegova majka Helena otkrila „Pravi križ“, broj hodočasnika se uvelike povećao.⁶⁸ Glavna pokretačka snaga hodočasničke vjere kao i njihova putovanja u daleka svetišta bila je u vjerovanju hodočasnika u natprirodne moći svetačkih relikvija npr. da se osoba može izliječiti od neizlječive bolesti i slično.⁶⁹ Da je Jeruzalem za kršćane bio od velikog značaja o tome nam svjedoče i pisani izvještaji putnika iz Britanije, Francuske i Italije iz razdoblja od 8. do 10. stoljeća koji su molili u Svetoj zemlji, neovisno o tome što je u tom razdoblju Jeruzalem pripadao Arapima.⁷⁰ Osim pisanih zapisa, pojavljuju se i materijalni povijesni izvori poput suvenira i raznih relikvija, a koji su cijelo to razdoblje bili donošeni na Zapad.⁷¹ Tako npr. mletački trgovci Bruno di Malamacco i Rustico di Torcello 829. godine kupuju u Egiptu relikvije sv. Marka, koji je prema predaji 68. g. mučen i ubijen u Aleksandriji, a koje potom dovoze u Veneciju gdje ga proglašavaju zaštitnikom grada.⁷² Najstarije zapise o hodočašćima u Hrvatskoj i o uglednim hrvatskim hodočasnici možemo iščitavati u *Čedadskom evanđelistaru* koji je pisan uncijalom 5. ili 6. st. i latinskim jezikom.⁷³ Vjerovanje

⁶³ Tomorad 2017a: 3.

⁶⁴ Tomorad 2017a: 4.

⁶⁵ Thompson 2015: 43-52; Tomorad 2017a: 4.

⁶⁶ Van Doren 2005: 95.

⁶⁷ Van Doren 2005: 95.

⁶⁸ Barraclough (ur.) 2002: 110.

⁶⁹ Swanson 1995: 165.

⁷⁰ Barraclough (ur.) 2002: 110.

⁷¹ Barraclough (ur.) 2002: 110.

⁷² Tomorad 2017a: 5; Dodson, Ikram 2021: 10.

⁷³ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Hodočašće“. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25860>), 6. veljače 2022.

u svetački zagovor pred Bogom bio je glavni motiv odlaska na hodočašće.⁷⁴ Kako bi svojim vjernicima crkva olakšala transport, uspostavljene su sigurnije mreže lokalnih i međunarodnih putova, te im je omogućen i najam brodovlja.⁷⁵ Također, izgrađena su bila i razna prenoćišta uz sam put kojim su se kretali hodočasnici, a na taj način je hodočašće poprimilo i razne elemente turizma.⁷⁶ Rijetki su vjerski turisti poput Guilielmusa de Boldensele (13./14. st.) i Falix Fabrija (1441. – 1502.) koji opisuju brojne egipatske spomenike, ali i hijeroglifske zapise koje su zabilježili tijekom svojih hodočašća po Palestini i Egiptu.⁷⁷

Iako su putovanja još od antičkih vremena bila popularna, svoj vrhunac doživljaju razvojem trgovačkih veza sa Indijom i Kinom.⁷⁸ Polov putopis je poslužio kao osnova za geografske karte Azije.⁷⁹ On u svom dnevniku navodi kako „*mnogi putnici iz Carigrada putuju po naredbi vlade na Istok.*“⁸⁰ Čežnja za novim spoznajama i otkrićima, brojne je putnike vodila prema Aziji, a potom i Africi, a o navedenom nam najbolje svjedoče primjeri putnika koji putuju u Egipat, a koji u vrijeme arapske vladavine nije bio najsigurnija destinacija.⁸¹ Premda su suvremenici Marka Pola njegovo djelo smatrali izmišljenim ono je svejedno potaknulo ostale istraživače da traže i druge pomorske putove u zemlje Dalekog istoka.⁸² Pa tako već sredinom 16. st. započinje ponovno istraživanje Egipta, a izrađuju se i prve geografske karte.⁸³ Moderniji putnici koji se pojavljuju u vrijeme renesanse su konkvistadori, oni u svojim putopisima opisuju svoje doživljaje sa osvajačkih pohoda po zemljama Sjeverne, Srednje i Južne Amerike.⁸⁴ Otkrivački motivi kojima su se poticali istraživači su u svim povijesnim epohama uglavnom ostali isti, a riječ je isprva o trgovini, širenju tržišta, potrazi za blagom ili o pukoj znatiželji.⁸⁵ Tu treba izdvojiti putnika i istraživača iz prve polovice 17. st., Pietra della Vallea. On putuje Egiptom između 1618. i 1624. godine, a sa svojih se putovanja vratio u Europu s velikom količinom papirusa i mumija.⁸⁶ Krajem 17. i početkom 18. stoljeća javljaju se tzv. znanstveni putopisi.⁸⁷ Oni nastaju u ozračju prosvjetiteljstva, a nama najbolji primjer znanstvenog putopisa

⁷⁴ Novak 2018: 447.

⁷⁵ Novak 2018: 448.

⁷⁶ Novak 2018: 448.

⁷⁷ Thompson 2015: 53-54; Tomorad 2017a: 5.

⁷⁸ Polo 2004: 15.

⁷⁹ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Putopis“. (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51177>), 6. veljače 2022.

⁸⁰ Polo 2004: 15.

⁸¹ Tomorad 2003: 10-11; Tomorad 2017a: 4.

⁸² Van Doren 2005: 164.

⁸³ Tomorad 2017a: 6.

⁸⁴ Barraclough (ur.) 2002: 156.

⁸⁵ Barraclough (ur.) 2002: 156.

⁸⁶ Hobson 1987: 25; Thompson 2015: 67; Tomorad 2017a: 6.

⁸⁷ Bratulić 1984: 15.

predstavlja djelo Alberta Fortisa *Put po Dalmaciji* kojim Fortis izražava ideje povratka prirodi i starinama, a sve u svrhu poimanja jezika i kulture kao novog načina otkrivanja odnosno istraživanja dotad nepoznatog svijeta.⁸⁸ Sukladno tome, velik broj putnika znanstvenika odlazi u posjetu Egiptu, a francuski konzul Benoit de Maillet (1656. – 1738.) je prvi koji je predložio da se u Egipat pošalje znanstvena ekspedicija radi popisivanja njegovih starina i bogatstava.⁸⁹ Osim pisanih zapisa, putnici u 18. st. počinju stvarati i razne ilustracije kojima nastoje prikazati kulturnu baštinu (grobnice, hramove, velike sfinge, piramide itd.) kao i svakodnevnicu Egipćana. Njih oko 800 objavljeno je između 1809. i 1828. u *Description de l'Égypte*, a što će biti velika inspiracija za kasnije putnike znanstvenike u 19. st.⁹⁰ U ovom kontekstu valja spomenuti i Jurja Husa Rasinjanina koji potječe iz prve polovice 16. st., a naš je prvi sigurni putnik koji boravi u Egiptu.⁹¹ Njegov rukopisni dnevnik s puta pod nazivom *Descriptio peregrinationis Georgii Husztii* objavljen je koncem 19. st. na latinskom jeziku te je nedvojbeno ostavio velik utjecaj na kasnije hrvatske putnike.⁹² Uz navedeno, bitno je i za naglasiti kako je izvorno izdanje sa latinskog, suvislo i vjerodostojno 2017. godine prevela na hrvatski jezik prof. dr. sc. Zrinka Blažević.⁹³

Tijekom 19. stoljeća način stvaranja putopisa znatno se mijenja.⁹⁴ Putopisci se sada više okreću prema unutrašnjosti kontinenta, zadiru u dubinu stvarnosti, te se više fokusiraju na opise kulturnih i socijalnih vrijednosti.⁹⁵ Putopisci suvremenog razdoblja nastoje zadovoljiti vlastitu potrebu za kulturno povijesnim putničkim iskustvom kroz razgled spomeničke baštine i starina ili pak žele obogatiti svoju vlastitu osobnost iskustvom drukčijeg prostora i ljudi.⁹⁶ Glavne preduvjete za ovakve dokoličarske modele putovanja kao i povećanu mobilnost putnika, ponajprije je osigurala industrijska revolucija, odnosno pojava prvih željeznica i parobroda.⁹⁷ Pojavom Prve industrijske revolucije i skoro završenim razdobljem kolonijalizma promijenio se društveni sustav u većem dijelu svijeta, a uz putovanja se uskoro počeo koristiti termin - turizam. Turizam je najznačajnija mijena u 19. stoljeću.⁹⁸ U ovome razdoblju putovanja postaju građanstvu dio prakse i tradicije kojom se ispunjavalo slobodno vrijeme.⁹⁹ Tako je npr.

⁸⁸ Bratulić 1984: 15.

⁸⁹ Tomorad 2017a: 6.

⁹⁰ Denon 1809-1828.

⁹¹ Tomorad 2020a: 21.

⁹² Huszthii, Georgii 1881.

⁹³ Ladić 2017: 262.

⁹⁴ Pederin 2009: 370.

⁹⁵ Pederin 2009: 378.

⁹⁶ Batina 2012: 66.

⁹⁷ Batina 2012: 66.

⁹⁸ Duda 1998: 330.

⁹⁹ Duda 2012: 24.

građanstvo nižeg statusa najčešće provodilo slobodno vrijeme odlazeći na odmor u toplice, dok su se aristokrati opredijelili za odmor na moru.¹⁰⁰ Izrazito popularna postaju i krstarenja Nilom pa su se putnici do 1870. najčešće znali na ovakav način organizirati za razgledavanje Egipta.¹⁰¹ Bogato građanstvo je plovilo na luksuznim jedrenjacima dok su oni nižeg statusa većinom unajmili manje brodice na jedra - *dahabiye*. Otvaranje Sueskog kanala 1869. godine predstavilo je veliku prekretnicu u razvoju putovanja, a Egipat je sada postao česta destinacija svjetskih moćnika i političara.¹⁰² Pa je tako na samom otvorenju Sueskog kanala, prisustvovao i austro-ugarski kralj Franjo Josip I.¹⁰³ Osim što je izgradnja kanala bila od velikog gospodarskog značaja za područje Egipta, pomorsko trgovačka poduzeća iz područja Sredozemlja su sada imale značajno bržu poveznicu s Dalekim istokom.¹⁰⁴ Jedno od takvih pomorskih poduzeća bio je *Austrijski Lloyd* koji je pridonio i povezivanju pomorskog prometa hrvatskog priobalja.¹⁰⁵ Krstarenje parobrodom sada više nije bio stran pojam, a uskoro su uslijedile i ostale aktualne destinacije poput putovanja na druge kontinente. U okviru ovoga treba navesti i pojavu *Orient-Expressa* 1883. godine čije su željezničke linije spajale zapadnu sa središnjom i jugoistočnom Europom. Njegove rute su se mijenjale kroz povijest, a jedno vrijeme prometuje dijelom i kroz Hrvatsku, s postajom u Zagrebu. O njegovoj popularnosti i luksuznim vlakovima danas nam svjedoče mnoge filmske i televizijske ekranizacije romana Agathe Christie *Ubojstvo u Orient Expressu*.¹⁰⁶

Drugom polovicom 19. stoljeća dolazi i do pojave prvih turističkih vodiča među kojima su najpoznatiji oni koje su objavili Murray¹⁰⁷ i Baedeker¹⁰⁸. Ovi vodiči pokrivali su razne korisne teme kao što su zahtjevi za putovnicu, što putnici žele i mogu vidjeti prilikom posjete određenog mjesta, kakav se smještaj ondje nudi, te koliko im je novca potrebno za razgledavanje pojedinih znamenitosti.¹⁰⁹ U nastavku ćemo navesti nekolicinu kulturno povijesnih znamenitosti i lokaliteta koje su navedene u Baedekeru kao atrakcija za turiste koji planiraju posjetiti Egipat. To su primjerice, piramide u Abusiru, Gizi, Dašuru, Đoserova piramida, regija Fajum, Velika

¹⁰⁰ Duda 2012: 195.

¹⁰¹ Dodson 2021: 107.

¹⁰² Blaschek 2020: 91.

¹⁰³ Blaschek 2020: 91.

¹⁰⁴ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Sueski kanal“. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58651>), 3. travnja 2022.

¹⁰⁵ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Austrijski Lloyd“. (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=70773>), 3. travnja 2022.

¹⁰⁶ *Encyclopaedia Britannica* s.v. „Orient-Express“. (<https://www.britannica.com/topic/Orient-Express>), 22. travnja 2022.

¹⁰⁷ Murray 1880.

¹⁰⁸ Baedeker 1885.

¹⁰⁹ Baedeker 1885: 1-6.

sfinga, egipatski nilometar, kamen iz Rosette, razne drevne grobnice te brdo Sinaj koje je bilo česta turistička destinacija hodočasnika itd.¹¹⁰ Također, vodiči su davali informacije i o raznim manjim mjestima u Egiptu npr. gdje se putnici mogu otići zabaviti, popiti pivo, kako izgleda cjenkanje na bazaru i slično.¹¹¹ Sredinom 20. stoljeća Egipat postaje jedna od najposjećenijih turističkih destinacija, a uskoro počinju izlaziti i mnogi drugi vodiči koji sad na moderan način predstavljaju Egipat putnicima.¹¹²

2. Rani hrvatski putnici i putopisci na područje Bliskog istoka i Egipta do kraja 19. stoljeća

Dosadašnja istraživanja o putovanjima ljudi s hrvatskih područja prije početka 19. stoljeća nisu iznimno brojna.¹¹³ Prvi naš poznati putnik u Egipat je Juraj Hus Rasinjan koji je spletom životnih okolnosti putovao Egiptom i Bliskim Istokom tridesetih i ranih četrdesetih godina 16. st.¹¹⁴ On je nakon bitke kod Kosega 1532. odveden s turskom vojskom u Konstantinopol gdje je nakon nekog vremena postao i vlasništvom sultana Sulejmana Veličanstvenog.¹¹⁵ Nakon više godina robovanja sultan ga oslobađa, no njegova je sloboda bila uvjetovana ostankom na teritoriju Osmanskog Carstva.¹¹⁶ Tada započinje njegovo lutanje po Orijentu, a u samom Egiptu je boravio s prekidima od 1536. do 1541.¹¹⁷ Tijekom svog boravka ondje, obišao je gradove poput Aleksandrije, Rozete, Sueza i Kaira.¹¹⁸ Osim opisa zavičajne i tradicionalne baštine Egipćana, Hus nam je ostavio i vrlo važne opise gradove koje posjećuje kao i opise arheoloških nalazišta, koji su tada bili uglavnom prekriveni pijeskom.¹¹⁹ Prema njegovim opisima ne možemo točno utvrditi o kojim piramidama je riječ ali je svakako za pretpostaviti da Hus piše o piramidama na području Gize ili Abusira.¹²⁰ Otprilike 1539. godine Hus je napustio službu, a kako bi prikrio svoje pomisli na bijeg, prvo se odvažio na hodočašće po svetoj zemlji, te se zaputio na Sinaj.¹²¹ Pohodio je i ostala sveta mjesta, pa je tako posjetio samostan sv. Katarine,

¹¹⁰ Baedeker 1885: 260-525.

¹¹¹ Baedeker 1885: 17-25.

¹¹² Wikipedia s.v. „Tourism in Egypt“. (https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_Egypt) 10. travnja 2022.

¹¹³ Tomorad 2020a: 21.

¹¹⁴ Tomorad 2020a: 28.

¹¹⁵ Grgec 1933: 5-10; Tomorad 2020a: 28.

¹¹⁶ Tomorad 2020a: 28.

¹¹⁷ Juraj Hus 2017: 141; Tomorad 2020a: 28.

¹¹⁸ Tomorad 2020a: 30.

¹¹⁹ Tomorad 2019: 79-80.

¹²⁰ Grgec 1933: 44; Tomorad 2019: 79.

¹²¹ Grgec 1933: 59.

potom Gazu, Jeruzalem, sjevernu Siriju i Damask.¹²² Hus se uz brojne neprilike ipak uspio vratiti u Hrvatsku 1541. godine, a kasnije se i nastanio na području Habsburške Monarhije u Bratislavi.¹²³

Nakon Husa za pretpostaviti je kako su i mnogi drugi putnici i trgovci posjetili Egipat, a o tome nam najbolje svjedoče dokumenti sačuvani u arhivima dalmatinskih gradova i Dubrovačke Republike koji potvrđuju trgovačke odnose sa Egiptom.¹²⁴ Imena većine ovih putnika danas nije poznata široj javnosti, a samo nekolicina njih je ostavila iza sebe pisane zapise.¹²⁵ Prvi takav rukopis predstavlja memoar *Bilder auch dem Oriente aufgenommen während einer Reise nach Aegypten, Nubien, Sudan u Jahrenu 1853. und 1854.* putnika Jakova Šašela (1832. – 1903.) napisan 1863. godine.¹²⁶ Njegov rukopis jedan je od prvih opisa Egipta i Sudana koji je nastao u Hrvatskoj od sredine 16. stoljeća.¹²⁷ Ono se sastoji od predgovora i četiri glavna poglavlja koja su ilustrirana sa 34 kolorirana crteža koje je Šašel izradio tijekom putovanja, uključujući i njegov autoportret.¹²⁸ Također, nekoliko poglavlja Šašelova manuskripta i ilustracija je 1884. godine izlazilo u nastavcima u karlovačkom tjedniku *Svjetlo* koji je doslovce prenosio dijelove njegova dnevnika.¹²⁹ Šašel na svoje putovanje kreće 22. kolovoza 1853. sa grupom misionara kako bi se priključio katoličkoj misiji Ignacija Knoblechera u Sudanu, te kako bi uskoro mogao krenuti na hodočašće u Svetu Goru.¹³⁰ Prilikom posjete Egiptu, Šašel je obišao Aleksandriju, Kairo, Tebu i Asuan. Tijekom svog boravka ondje, razgledao je i opisao brojne džamije, koptske crkve, Kairsku citadelu, piramide u Gizi, ostatke egipatskog grada Ramezeja, Memnonove kolose, Medinet Habu, kraljevske grobnice u Dolini kraljeva te hramove u Karnaku i Luksoru.¹³¹ Svoje putovanje zatim nastavlja kroz Nubijsku pustinju, a zatim posjećuje i sudanske gradove Barbaru i Kartum.¹³² Osim povijesnih podataka, Šašel u svom putopisu iznosi i razne korisne geografske, etnološke i antropološke informacije, koje će biti od velike koristi za buduće putnike koji potkraj 19. i početkom 20. st. odlaze istraživati Afriku.¹³³

¹²² Hrvatski biografski zavod „Hus, Juraj“. (<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8190>), 20. ožujka 2022.

¹²³ Tomorad 2020a: 30.

¹²⁴ Tomorad 2020a: 21.

¹²⁵ Tomorad 2020a: 21.

¹²⁶ Tomorad 2017b: 50.

¹²⁷ Tomorad 2017b: 50.

¹²⁸ Tomorad 2017b: 51.

¹²⁹ Kočevar 2012: 96; Tomorad 2017b: 51.

¹³⁰ Šašel 2003: 173; Tomorad 2017b: 51; Tomorad 2020a: 33.

¹³¹ Šašel 2003: 187-212; Tomorad 2020a: 33.

¹³² Šašel 2003: 227-232; Tomorad 2017b: 59; Tomorad 2020a: 33.

¹³³ Tomorad 2017b: 64.

Njegov dnevnik i crteži nesumnjivo su utjecali na Karlovčane Janka Mikića (1856. – 1897.) i Napoleona Lukšića (1863. – 1883) te Požežanina Dragutina Lermana (1863. – 1918.).¹³⁴ Oni se priključuju ekspediciji Henrya Mortona Stanleyja kako bi zajedno sa Lermanom početkom 1880-ih istraživali unutrašnjost Konga.¹³⁵ Najpoznatiji hrvatskoj javnosti među karlovačkim putnicima su zasigurno braća Mirko (1871. – 1913.) i Stjepan (1875. – 1936.) Seljan koji su se već 1899. godine odvažili na ekspediciju u Afriku.¹³⁶ Ne možemo sa sigurnošću tvrditi zašto braća odlaze na putovanje, ali je za pretpostaviti da su na njihovu odluku utjecali prijašnji putnici u Afriku, a ponajviše Šašelove priče sa njegova putovanja, kao i sama želja za avanturom i upoznavanjem različitih kultura.¹³⁷ Tijekom ove ekspedicije, braća su posjetila i Egipat u kojem su provela otprilike dva mjeseca. Prilikom boravka ondje obišli su gradove Damanhur, Tel el Barad, Tantu, Bennu el Asli i Kairo.¹³⁸ Iz Kaira su se spustili rijekom Nil do grada Wadi Halfe u Sudanu, a zatim su se ponovno vratili u Kairo odakle su pješke otputovali do Ismailije, Sueza i Port Saida.¹³⁹ Za razliku od putovanja u Etiopiju i kasnije Južnu Ameriku o kojem su nam braća Seljan ostavila opsežne putopise, o njihovom putovanju u Egipat danas nemamo previše saznanja. Njihove putničke bilježnice, koje se danas nalaze u fondusu Etnografskog muzeja u Zagrebu, trenutno predstavljaju jedini dokaz o tome u kojim je mjestima braća provodila svoje vrijeme u Egiptu.¹⁴⁰

3. Hrvatski putopisci u Egipat od početka 20. stoljeća do Drugog svjetskog rata

Tijekom 19. i početkom 20. st. u hrvatskoj javnosti sve više raste zainteresiranost za istraživanjem staroegipatske povijesti, a uskoro dolazi i do pojave prvih kolekcionara manjih zbirki staroegipatskih umjetnina. Njihovim radom i zaslugom postaviti će se temelji za prikupljanje, sređivanje i objavljivanje zbirki koje su se nalazile u Narodnom muzeju u Zagrebu i drugim gradskim te područnim muzejima u Hrvatskoj.¹⁴¹ Osim navedenog, dolazi i do pojave, premda rijetkih, povjesničara i arheologa koji sustavno proučavaju povijest i kulturu starog Egipta. Također, počinju se oblikovati i skupine hrvatskih učenjaka koji odlaze u Egipat, a koji će na temelju svojih svjedočanstava s putovanja, napose utjecati na dosadašnja istraživanja

¹³⁴ Kočevar 2012: 94.

¹³⁵ Kočevar 2012: 96.

¹³⁶ Kočevar 2012: 98.

¹³⁷ Kočevar 2012: 98.

¹³⁸ Živković 2018: 17; Tomorad 2019: 74

¹³⁹ Živković 2018: 17; Tomorad 2019: 74

¹⁴⁰ Zagreb: *Etnografski muzej*, DOK-1050 - Istraživanja braće Seljan, 5050/II-A-ZS.

¹⁴¹ Tomorad 2019: 118; Tomorad 2020a: 46.

staroegipatske povijesti i njegove kulturne baštine. Prvi takav putnik s hrvatskih prostora je Fran Gundrum Oriovčanin, znanstvenik, liječnik, književnik, amaterski povjesničar i arheolog te kolekcionar druge polovice 19. i početka 20. stoljeća.¹⁴² Njegova glavna svrha prvog dijela putovanja bila je razgledavanje, a druga kako bi prisustvovao *Prvom medicinskom kongresu* koji se održavao u Kairu.¹⁴³ Po povratku sa putovanja, Gundrum je objavio niz članaka koje je kasnije objelodanio u kratku putopisnu knjižicu *U Egiptu! – putopisna crta*.¹⁴⁴ Osim navedenog, Gundrum nam je ostavio i dva dnevnička zapisa. Jedan je naslovljen *Moje putovanje u Egipat 1902. godine. Iz Križevaca u Kairo*¹⁴⁵, a drugi *Moje putovanje u Egipat. Iz Kaira u Gornji Egipat i natrag u Kairo*.¹⁴⁶ Zapise iz ova dva rukopisa Gundrum je potom integrirao u novi rukopis pod nazivom *Moje putovanje po Egiptu*.¹⁴⁷ Naredni hrvatski putnik koji tijekom svibnja 1927. godine posjećuje Egipat, Palestinu i Grčku je hrvatski kipar, arhitekt i književnik Ivan Meštrović.¹⁴⁸ Meštrović na ovo putovanje odlazi kako bi u izravnom dodiru sa najvećim umjetničkim dostignućima drevnih civilizacija pronašao nadahnuće te prenio vlastito oduševljenje drevnim kulturama na svoje buduće umjetničko stvaralaštvo.¹⁴⁹ Nakon njega, Egipat posjećuje i hrvatski liječnik Andrija Štampar. On je u Egiptu boravio u više navrata, no sa svojih putovanja nam je ostavio samo jedan manji dio u obliku dnevničkih zapisa, a koji se danas čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.¹⁵⁰ Tijekom 30-ih godina 20. stoljeća hrvatski akademski profesor i znanstvenik Grga Novak posjećuje Egipat u dva navrata.¹⁵¹ On je jedan od prvih istraživača egiptologa u Hrvatskoj koji kontinuirano proučava povijest i kulturu starog Egipta te koji svojim javnim predavanjima i objavljenim novinskim člancima želi široj javnosti približiti zainteresiranost za običaje, starine i život Egipćana.¹⁵² Osim serije članaka koje je objavio u novinama *Novosti* i časopisu *Jadranska straža*, Novak

¹⁴² Tomorad 2020a: 46.

¹⁴³ Tomorad 2020c: 274; Tomorad 2019: 74; Tomorad 2020a: 24.

¹⁴⁴ Gundrum 1905a.

¹⁴⁵ Fran Srećko Gundrum-Oriovčanin, *Moje putovanje u Egipat 1902. godine. Iz Križevaca u Kairo*, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe - Odsjek za povijest hrvatske književnosti, Osobni arhivski fondovi: zbirke rukopisa i dokumentacijskoga gradiva 148. Gundrum-Oriovčanin, Fran Srećko, sig. 24, I/10.

¹⁴⁶ Fran Srećko Gundrum-Oriovčanin, *Moje putovanje u Egipat 1902. godine. Iz Kaira u Gornji Egipat i natrag u Kairo*, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe - Odsjek za povijest hrvatske književnosti, Osobni arhivski fondovi: zbirke rukopisa i dokumentacijskoga gradiva 148. Gundrum-Oriovčanin, Fran Srećko, sig. 24, I/10.

¹⁴⁷ Fran Srećko Gundrum-Oriovčanin, *Moje putovanje po Egiptu*, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe - Odsjek za povijest hrvatske književnosti, Osobni arhivski fondovi: zbirke rukopisa i dokumentacijskoga gradiva 148. Gundrum-Oriovčanin, Fran Srećko, sig. 30, II/53.

¹⁴⁸ Tomorad 2020a: 25.

¹⁴⁹ Jurić Šabić 2020: 398-399.

¹⁵⁰ Zagreb: *Hrvatski državni arhiv*, HR-HD-831 Andrija Štampar 5.1. Dnevnički zapisi.

¹⁵¹ Tomorad 2016b: 235; Tomorad 2020a: 27.

¹⁵² Tomorad 2015: 4; Tomorad 2016b: 235.

nam je svoja iskustva s puta predočio i u svojoj putopisnoj knjizi *U zemlji faraona*.¹⁵³ Isto tako, treba istaknuti, kako na svoje drugo putovanje u srpnju 1935. Novak putuje zajedno sa Vladimirom Nazorom u organiziranom putovanju koje je bilo sponzorirano od pomorskog društva *Jadranska straža*. Svoje impresije o doživljenom, Nazor nam je predočio u djelu pod nazivom *Iz Splita do piramida*.¹⁵⁴

3.1. Fran Gundrum Oriovčanin (studeni – prosinac 1902.)

Fran Gundrum Oriovčanin (1856. – 1919.) znameniti je hrvatski liječnik polihistor s kraja 19. st. i prvih desetljeća 20. st.¹⁵⁵ Rođen je u manjem naselju Oriovac, a svoje školovanje koje je ondje započeo nastavlja u Osijeku, zatim Zagrebu te Požegi gdje je 1875. maturirao.¹⁵⁶ U Beču potom upisuje i završava studij medicine, a po povratku u Križevce djeluje kao gradski liječnik¹⁵⁷. Uskoro se počinje isticati i kao glavni pobornik zdravog načina života što je uvelike utjecalo na njegovu kasniju medicinsku karijeru kada postaje profesor higijene na Gospodarskom učilištu te ravnatelj lokalne bolnice u Križevcima.¹⁵⁸ Osim navedenog, Gundrum se bavio povijesnim, arheološkim i općenito kulturološkim radom. Pa je tako za vrijeme svog života bio član Narodnog muzeja u Zagrebu i Hrvatskog arheološkog društva.¹⁵⁹ Njegov interes i zanos staroegipatskom kulturom očituje se prvenstveno u njegovoj privatnoj kolekcionarskoj zbirci koja se sastojala od raznih sačuvanih povijesnih dokumenata, starog novca (primjerci ptolomejskog i rimskog carskog novca aleksandrijske kovnice), figurica (šaubtiji), oruđa, oružja itd.¹⁶⁰ Svoju zbirku predmeta Gundrum je za života posvetio hrvatskome banu Josipu Jelačiću, a danas se ove prikupljene starine čuvaju u Arheološkom i Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu, Gradskom muzeju u Križevcima i Bjelovaru te jedan dio u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu.¹⁶¹ U novije vrijeme svjedoci smo i iznimnog doprinosa koji je Gundrum omogućio hrvatskoj egiptologiji, a koji se tek nedavno počeo dostatno valorizirati. Ovdje prvotno mislimo na njegova brojna svjedočanstva s putovanja koja je ostavio u obliku objavljenih članaka u časopisima *Hrvatski planinar*,

¹⁵³ Tomorad 2016b: 235; Tomorad 2020a: 27.

¹⁵⁴ Tomorad 2019: 152; Tomorad 2020a: 27.

¹⁵⁵ Tomorad 2019: 118; Tomorad 2020a: 46.

¹⁵⁶ *Hrvatski biografski zavod* „Gundrum Oriovčanin, Fran Srećko. (<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8236>), 5. svibnja 2022.

¹⁵⁷ Tomorad 2020a: 46.

¹⁵⁸ Tomorad 2019: 118. Tomorad 2020a: 46.

¹⁵⁹ Husinec 2001: 259.

¹⁶⁰ Tomorad 2019: 118; Tomorad 2020a: 46; Tomorad 2020b: 98.

¹⁶¹ Husinec 2001: 256; Tomorad 2020b: 98; Tomorad 2020a: 46.

Prosvjeta, Hrvatska, Obzor i *Liečnički vjestnik* kao i neobjavljenih dnevnika s putovanja po Egiptu.¹⁶² No, da je Gundrum bio vrstan putopisac svjedoče i mnoga druga njegova djela koja su nastala tijekom putovanja po Hrvatskoj i Sredozemlju (npr. Tanger, Maroko, Turska), ali i ostalim europskim državama (npr. Grčka, Italija, Bugarska, Španjolska, Portugal, Danska, Švedska i Norveška).¹⁶³ Osim putopisa u kojima nudi detaljni kronološki povijesni pregled, Gundrum svoj interes i stručnost glede staroegipatske povijesti, kulture i arheologije potvrđuje i prilikom svog javnog predavanja koje je održano 3. prosinca 1903. godine u Društvu hrvatskih književnika u Zagrebu.¹⁶⁴ Treba istaknuti kako upravo ovo predavanje ujedno predstavlja i prvo javno izlaganje nekog hrvatskog putnika o doživljajima s putovanja Egiptom te da će slična predavanja tridesetih godina organizirati i sveučilišni profesor Grga Novak.¹⁶⁵ Njegovi rukopisi koji su do danas ostali neobjavljeni, a koje ćemo pokušati analizirati u nastavku, dokaz su Gundrumovog širokog znanja povijesnih činjenica u svezi egipatske povijesti ali i njegovog velikog interesa za ostale znanosti poput arheologije, sociologije, antropologije i etnografije. Osim što u svojim bilješkama iznosi načine liječenja raznih bolesti te se ističe kao zdravstveni prosvjetitelj, njegovi rukopisi predstavljaju i jedinstven odraz zapažanja i opisa arheoloških lokaliteta, povijesti i kulture starog Egipta, kao i prikaza svakodnevice Egipćana te sadrže vrlo detaljne zapise o načinima putovanja na prijelazu 19. u 20. stoljeće.

3.1.1. Putopis *Iz Križevaca u Kairo*

Fran Gundrum prijavio se za putovanje u Egipat nakon što je zaprimio obavijest o tome da će se u Kairu održati 1. egipatski medicinski kongres u razdoblju od 19. do 24. prosinca 1903.¹⁶⁶ S obzirom da se Gundrum od malih nogu interesirao za povijest i ljepote Egipta, on se prijavljuje za sudjelovanje na kongresu kao jedini predstavnik hrvatskog liječničkog društva.¹⁶⁷ Kako je htio razgledati i neka od najvažnijih mjesta u okolici doline Nila, njegovo putovanje iz Križevaca u Egipat započinje otprilike mjesec dana ranije prije samog kongresa.¹⁶⁸ Iz Križevaca polazi 18. studenog 1902. g. te presjeda u Zagrebu na vlak za Trst.¹⁶⁹ Na samom početku

¹⁶² Gundrum 1900; Gundrum 1903a; Gundrum 1903b; Gundrum 1903c; Gundrum 1903d; Gundrum 1904; Gundrum 1905a; Gundrum 1905b; Gundrum 1907a; Gundrum 1907b; Gundrum 1907c; Gundrum 1907d; Gundrum 1908; Tomorad 2020b: 97.

¹⁶³ Tomorad 2019: 118.

¹⁶⁴ Tomorad 2020b: 99.

¹⁶⁵ Tomorad 2020b: 99-100.

¹⁶⁶ Gundrum 1902a: fol. 1; Tomorad 2019: 119.

¹⁶⁷ Tomorad 2020b: 98.

¹⁶⁸ Tomorad 2019: 119; Tomorad 2020a: 48.

¹⁶⁹ Gundrum 1902a: fol.1; Tomorad 2019: 119; Tomorad 2020a: 48.

putovanja, Gundrum nas izvještava o tome kako se vrijeme naglo promijenilo i da mu je „neugodno bilo i gotovo nemoguće tu naglu studen trpjeti“, no da mu je u vlaku neovisno o tome bilo vrlo toplo i ugodno putovati. Kada je stigao u Trst idućeg dana u jutarnjim satima navodi kako je „slika vremena veoma žalosna i nikako nije hrabrila putnika na daleki morski put“. ¹⁷⁰ Iako je vrijeme bilo loše, Gundrum svejedno odlučuje obići neka mjesta u gradu „ja sam ipak prošao gradom i pohodio veliku gradsku bolnicu, krasnu poštansku zgradu itd., ali mogu reći, da mi se u Trstu nije mnogo toga svidjelo“. ¹⁷¹ Uz navedeno, iz bilježaka saznajemo i kako je u ono vrijeme Trst bio najznačajnija trgovačka luka Habsburške monarhije te kako ima otprilike oko 179 tisuća stanovnika. ¹⁷² Gundrum se potom sa svojim prijateljem uputio kupiti kartu za parobrod SS *Habsburg* austrijskog Lloyda. ¹⁷³ Ukrcajući se na parobrod, Gundrum primjećuje da njegovi suputnici potječu iz različitih društvenih klasa, vjera i nacionalnosti. ¹⁷⁴ Njihov socijalni status Gundrum promatra na temelju njihovog karakterističnog ponašanja, kroz manire i način odijevanja. ¹⁷⁵ Uz to obavještava nas i o tome kako se na brodu ističu dva poduzetnika „*R. Hisol, pa E. Cassel*“ koji su bili sponzori projekta za izgradnju Asuanske brane. ¹⁷⁶ Na putu do Aleksandrije, Gundrum se susreo i sa prvim simptomima kineoze, a u svom dnevniku iznosi nekoliko medicinskih savjeta o tome kako si putnik može olakšati tegobe uzrokovane ovom bolešću. ¹⁷⁷ Putovanje do Aleksandrije trajalo je pet dana, a Gundrum je bio smješten u kabini broj 47. ¹⁷⁸ Navodi kako putovanje nije dobro prošlo zbog vrlo lošeg vremena „nevičan tako naglo nastupivšoj studeni, koja je sa hladnim vjetrom kroz zlo zatvarajuće prozore nemilo u sobu prodirala nijesam dobro otpočinuo, a možda je tomu doprinjela i uzbudjenost, a kada sam ujutro uranio, pozdravio me mutni prohladni dan bez sunca, uza to i bez veselja“. ¹⁷⁹ Prije Aleksandrije parobrod je pristao u gradu Brindisi za koji Gundrum navodi kako je to jedino mjesto na kojem *Habsburg* do Egipta staje „da ukrca poštu, što je onamo iz raznih država Europe pa Italije prispjevala“. ¹⁸⁰ Ondje su imali neko vrijeme da razgledaju grad, a nakon što se ponovno ukrcao na parobrod, Gundrum bilježi čime se sve putnik može zabaviti na brodu ukoliko poduzme jedno ovakvo duže putovanje „život na velikom parobrodu je veoma zanimiv, a osobito za onoga, što prvi put poduzme takovo

¹⁷⁰ Gundrum 1902a: fol. 1.

¹⁷¹ Gundrum 1902a: fol. 3.

¹⁷² Gundrum 1902a: fol. 2-3.

¹⁷³ Gundrum 1902a: fol. 2; Tomorad 2018a: 312.

¹⁷⁴ Gundrum 1902a: fol. 6; Funda 2018: 269.

¹⁷⁵ Gundrum 1902a: fol. 6-7.

¹⁷⁶ Gundrum 1902a: fol. 7.

¹⁷⁷ Gundrum 1902a: fol. 12.

¹⁷⁸ Gundrum 1902a: fol. 5.

¹⁷⁹ Gundrum 1902a: fol. 5; Tomorad 2018a: 312.

¹⁸⁰ Gundrum 1902a: fol. 16.

putovanje. Tu se ima vremena promatrati razne fizionomije, sklapati poznanstva, proučavati naravi i osebnosti pojedinih narodnosti“.¹⁸¹ Uz to navodi i kako „vrijeme na brodu brzo prolazi. Veliki dio dana i večeri se pokrati jelom. Na brodu je obilno i fino jelo, posługa izvrsna, i sve je radila kako bi udovoljili svim zahtjevima putnika.“¹⁸² Ove navode Gundrum i kasnije potvrđuje kad piše kako je putovanje skupo platio „od Trsta do Aleksandrije 1311 forinti u zlatu!“ ali da je cijena zapravo pravedna s obzirom na sav pruženi luksuz.¹⁸³ Gundrum je u Aleksandriju stigao 25. studenog.¹⁸⁴ Ondje je ga je prvotno zainteresirala velika i prometna luka u koju su prispjeli parobrodom „u luci, ogromnoj novoj luci, što je gotovo puna lađa i brodova vidi se mnogo svijetiljaka razne boje“ te odjeća i ponašanje lokalaca „svakakvog svijeta je tamo bilo, ali ponajviše egipatskih trhonoša – hamala – sa crvenim tarbušima, fesovima u... tkanini poput dugačke košulje. Gotovo svi su bosu... Viču, buče, mašu rukama, kao da se putnicima na brodu nudjaju da je uzmu, da im nose prtljagu“.¹⁸⁵ Nakon što je napustio prometnu luku i počeo istraživati stari grad Aleksandriju, njegovo oduševljenje je uskoro opalo. Gundrum uspoređuje uske i smrdljive ulice Aleksandrije sa prljavim gradovima u Italiji „veliki broj sitničarija sa najraznovrsnijom robom se izmjenjuje, svatko nudja prolazniku svoju robu; tu se više, glasno pogadja, a neugodno vonjajuća hrpa ljudi se tura, da prodje pokraj dućana i obrtnika kroz usku ulicu.“¹⁸⁶ Iako smatra da ovaj drevni grad ima malo toga što bi zanimalo putnike, u svom rukopisu svejedno navodi određene znamenitosti koje putnik može vidjeti i posjetiti.¹⁸⁷ Tako npr. navodi Muzej Grčko-rimskih starina, koptsku crkvu, nekropolu iz doba Konstantina Velikog, Pompejev stup, Aleksandrijski svjetionik i palaču Muhameda Alija na otoku Faru, arapske škole i bolnice te veliki ljetnikovac koji je namijenjen samo za „bogate Aleksandrince i neke stanovnike iz Karia“.¹⁸⁸ Dana 26. studenog Gundrum napušta Aleksandriju i kreće na tri i pol satno putovanje vlakom do Kaira.¹⁸⁹ Na putu do Kaira po prvi puta je imao prilike vidjeti i tri piramide kompleksa u Gizi „prije nego se dodje do stanice Kaljub, kod mjesta Tach vide se u daljini na obzorju obrisi piramida, onih starodrevnih, veličanstvenih spomenika negdašnje moći faraona; vide se velim piramide, što se oholo u zrak dižu i graciozno, kao osebniji znak, biljeg Kaira, prijestolnice Egipta“.¹⁹⁰ U njegovu putopisu možemo uočiti impresioniranost

¹⁸¹ Gundrum 1902a: fol. 19.

¹⁸² Gundrum 1902a: fol. 20.

¹⁸³ Gundrum 1902a: fol. 21.

¹⁸⁴ Gundrum 1902a: 24; Tomorad 2019: 119.

¹⁸⁵ Gundrum 1902a: 24-25.

¹⁸⁶ Gundrum 1902a: fol. 32; Tomorad 2018a: 318-319; Tomorad 2019: 119-120.

¹⁸⁷ Gundrum 1903a, 65; Tomorad 2020a: 48.

¹⁸⁸ Gundrum 1902a: fol. 32-41.

¹⁸⁹ Gundrum 1902a fol. 42; Tomorad 2019: 120.

¹⁹⁰ Gundrum 1902a fol. 47.

Kairom te navodi kako putnici ondje imaju prilike posjetiti razne atrakcije koje grad nudi. U svojim bilješkama, Gundrum posebice ističe ulicu Muski za koju navodi kako je to „*najglavnija prometna ulica Kaira, u kojoj od rana jutra, pa do kasne noći, nema mira*“.¹⁹¹ Potom opisuje kako se s obje strane ulice proteže kairski bazar Khan el-Khalil, te primjećuje kako se ondje kreće mnoštvo ljudi različitih rasa i narodnosti „*i tamo ima ljudi razne boje, lica i odjela, ima Europljana, Egipćana, Arapa, Nubijaca, Beduina, Grka, Rusa, Engleza, Amerikanaca, Talijana, Hrvata, tamo ima kao i u Muski zastupnika narodnosti i naroda gotovo cijeloga svijeta a prema tomu su i odjeće veoma različne a ima ih i veoma čudnih*“.¹⁹² Stoga, Gundrum savjetuje sve buduće putnike da ukoliko ne znaju engleski, angažiraju vodiča ili dragomana odnosno službenog tumača.¹⁹³ Osim navedenog, od znamenitosti ističe vrt Esbekiah koji predstavlja glavni trg u Kairu, a čije je središte postavljeno kao vrt u kojemu ima „*zasađeno najvrijednijeg i krasnog drveća i kojekakvog divnog bilja*“.¹⁹⁴ Gundrum ističe kako u Kairu ima i puno džamija koje se mogu posjetiti ali objašnjava kako će spomenuti samo one najvažnije i najljepše.¹⁹⁵ Prva koju spominje je džamija sultana Hassana za koju kaže kako je ono „*najznamenitiji, najsavršeniji spomenik bizantsko-arapske građevne umjetnosti*“.¹⁹⁶ Gundrum nas upućuje i u to kako je džamija sagrađena polovicom 14. st. u obliku grčkog križa tijekom islamskog doba Mamluka te kako njenu unutrašnjost zidova ukrašavaju razni oblici arabeske i rečenice iz Kur'ana.¹⁹⁶ Nakon toga odlazi pogledati kairsku Citadelu za koju navodi kako je nazivaju „*vratima mameluka*“.¹⁹⁷ Navodi kako se uz stare dijelove citadele sada naziru i oni iz novijeg doba te kako se mogu primijetiti različite vrste uporabe građevinskog materijala. Osim toga, Gundrum sa razočaranjem spominje kako su za vrijeme vladavine sultana Selima „*najkrasniji i najskupocjeniji stupovi od mramora i oni vrijedni ukrasa odnijeti u Stambul*“ jer je najveći dio kamenja za izgradnju džamije donesen iz Memfisa.¹⁹⁸ Osim već spomenute džamije, Gundrum spominje kako se unutar Citadele nalazi i poznata džamija Muhameda Alija.¹⁹⁹ Za ovu džamiju navodi kako se još naziva „*Albastrova mošeja*“ jer je za njenu izgradnju kao i izgradnju dvorišta najviše korišten alabaster.²⁰⁰ Gundrum piše kako je unutrašnjost džamije vrlo prostrana, a kako se u samoj sredini nalazi mjesto gdje se hodža

¹⁹¹ Gundrum 1902a: fol. 52.

¹⁹² Gundrum 1902a: fol. 61.

¹⁹³ Gundrum 1902a: fol. 92.

¹⁹⁴ Gundrum 1902a: fol. 71.

¹⁹⁵ Gundrum 1902a: fol. 75.

¹⁹⁶ Gundrum 1902a: fol. 76.

¹⁹⁷ Gundrum 1902a: fol. 79.

¹⁹⁸ Gundrum 1902a: fol. 79-83; Tomorad 2020a: 48.

¹⁹⁹ Gundrum 1902a: fol. 83.

²⁰⁰ Gundrum 1902a: fol. 83-84.

moli.²⁰¹ Osim toga, navodi i kako se ova džamija sastoji od četiri manje kupole i četiri polu kupole te da se sa zapadne strane zgrade nalazi nezgrapni toranj u kojemu je smješten sat koji je francuski kralj Luj Filip poklonio sultanu.²⁰² Dragoman ga je zatim odveo na drugu stranu džamije do visokih bedema odakle je Gundrum mogao vidjeti cijeli Kairo i okolicu.²⁰³ Nakon toga su se uputili posjetiti Josipov zdenac „u prijašnje doba su njegovu vodu rabili u citadeli. On sastoji kako rekoh iz jedne četverouglaste rupe, koja je do 89 m duboka. Sa dva velika kotača za grabenje diže se voda u loncima u visinu i to silom valova ili bivola“. No, objašnjava kako zdenac danas nema nikakvu funkciju zbog modernizacije vodovoda.²⁰⁴ Gundrum je potom na magarcu odjahao do Kairskog groblja posjetiti mauzoleje Mameluka koji su prema njegovim zapisima već tada bili u lošem stanju, toliko da se na nekim grobovima više nije moglo vidjeti niti ime preminulog.²⁰⁵ Isti dan je odlučio posjetiti i grobove Kalifa, a nakon što je završio sa razgledavanjem odvezao se električnom željeznicom do Heliopola. Gundrum prvo iznosi priču o sunčanom hramu i proročanstvu Jeremije, a nakon toga objašnjava kako se u Egiptu razvio kult Sunčeva boga Atuma.²⁰⁶ Ondje je pogledao jedini sačuvani ali i najstariji obelisk Sesostrisa I. Navodi kako se podnožje obeliska sada nalazi duboko u zemlji zbog povećanja vodostaja Nila ali da osim njegove starosti „tamo nema ništa osebjunoga, što bi na drevnu prošlost Egipta podsjećalo“.²⁰⁷ Oko 14 sati popodne Gundrum se ponovno vratio u Kairo te nas kroz svoje bilješke izvještava kako se ondje sirotinja bavi raznim poslovima kako bi preživjela. Tamo se po prvi puta susreo sa dječacima koji za život zarađuju čisteći cipele, krotiocima zmija te različitim akrobatima.²⁰⁸ Ističe kako je i po prvi puta imao prilike vidjeti dervise koji su ga iznenadili sa svojom posebnom izvedbom. „pjevanje započe iznova; bilo je glasno, sve glasnije, naličilo je pravom urlikanju, a kretnje tijela su bile sve to neobuzdanije. Možda pet časaka bacali se svojem tijelom sad na desnu sad na lijevu stranu, pa onda isto tako dugo naprijed i natrag“.²⁰⁹ Nakon toga se uputio do četvrti Bulak gdje je posjetio hotel Gezira, nekadašnju palaču, s njegovim veličanstvenim vrtom.²¹⁰ Navečer se vratio u Kairo, a sutradan je odlučio posjetiti El Azhar, poznato Sveučilište u Kairu. Gundrum opisuje kako su ondje učenici učili o znanosti Kurana te kako su na istoku znanost i vjera usko povezane.²¹¹ Također navodi i kako

²⁰¹ Gundrum 1902a: fol. 84.

²⁰² Gundrum 1902a: fol. 84-85.

²⁰³ Gundrum 1902a: fol. 85.

²⁰⁴ Gundrum 1902a: fol. 91-92.

²⁰⁵ Gundrum 1902a: fol. 93.

²⁰⁶ Gundrum 1902a: fol. 101.

²⁰⁷ Gundrum 1902a: fol. 102.

²⁰⁸ Gundrum 1902a: fol. 111-115.

²⁰⁹ Gundrum 1902a: fol. 116-120.

²¹⁰ Gundrum 1902a: fol. 121-122; Tomorad 2020a: 48.

²¹¹ Gundrum 1902a: fol. 131.

ova ustanova predstavlja „*najveće ognjište znanosti na istoku*“ zbog svoje uloge u islamskoj znanosti i obrazovanju, no da je od stare prvotne zgrade ostala samo džamija.²¹² Nakon toga, objašnjava kako je neizbježno posjetiti stari Kairo jer ono predstavlja podrijetlo današnjeg modernog Kaira.²¹³ Ondje je posjetio džamiju Amra ibn El-Asa tzv. Amovu džamiju koja je prva izgrađena džamija u Egiptu „*njezina starost, pa oblici, odnosno veličina oblika pobudjuje u svakog posjetnika bez razlike vjere začudjenje i pobožnost*“.²¹⁴ U blizini je potom obišao koptsku crkvu sv. Sergija i sv. Baka koje su poznatije pod zajedničkim nazivom Abu Serge.²¹⁵ Gundrum prvo iznosi tradicionalnu priču prema kojoj se vjeruje da je ova crkva izgrađena na mjestu gdje se odmarala Sveta Obitelj nakon progonstva iz Palestine, a potom opisuje zanimljivosti koje primjećuje u bazilici. „*u njoj ima dosta starina; naročito je zanimiv ikonostas, što je doduše bogato ukrašen i sa slonovom kosti, ali mu svakako umjetnička vrijednost manjka*“.²¹⁶ Osim navedenog, posjetio je i otok Rod za koji kaže kako je ono „*otok blaženih*“ te obišao znameniti nilometar kod Asuana i vrlo detaljno objasnio njegovo značenje i za što su ga koristili stari Egipćani.²¹⁷ Idući dan Gundrum vlakom odlazi u Gornji Egipat do sela Bedrašén gdje posjećuje staru egipatsku prijestolnicu Memfis.²¹⁸ „*u Memphisu bilo za vidjeti toliko čudesnih stvari, da se motrioce skoro pamet pomutila i da najriječitiji čovjek nebi u stanju bio potanko sve opisati*“.²¹⁹ Ondje je pogledao gorostasne statue faraona Ramzesa II. te ostatke monumentalnog hrama boga Ptaha.²²⁰ Od ostalih arheoloških lokaliteta Gundrum je posjetio Sakaru gdje je pogledao stepenastu Đoserovu piramidu, za koju kaže kako se „*sastoji iz 6 spratova, stuba; donji je najviši te je visok oko 62 met*“ te da se ona „*znatno razlikuje od drugih piramida i to po njezinoj osnovi, koja nije quadrična, nego pravokutna*“.²²¹ Usput je pogledao i piramidu faraona Unasa te se nakon toga uputio prema glasovitoj Mariettevoj kući.²²² Nadalje, posjetio je grobnicu Tija koja ga se vrlo dojmila zbog korištenja tehnike bas-reljefa. Na temelju ovih reljefnih skulptura Gundrum navodi kako si putnik može predočiti „*njegov način života, kako se zabavljao; veselio; kako su ga štovali i kakve mu počasti moradoše upriličiti*“.²²³ Od tamo se uputio prema grobnici Mereruke, za koju kaže kako se sastoji od 31

²¹² Gundrum 1902a: fol. 132.

²¹³ Gundrum 1902a: fol. 138.

²¹⁴ Gundrum 1902a: fol. 140.

²¹⁵ Gundrum 1902a: fol. 143.

²¹⁶ Gundrum 1902a: fol. 143.

²¹⁷ Gundrum 1902a: fol. 144-146.

²¹⁸ Gundrum 1902a: fol. 189.

²¹⁹ Gundrum 1902a: fol. 190.

²²⁰ Gundrum 1902a: fol. 191; Tomorad 2020a: 49.

²²¹ Gundrum 1902a: fol. 193.

²²² Gundrum 1902a: fol. 193-204; Tomorad 2020a: 49.

²²³ Gundrum 1902a: fol. 194-195.

sobe i hodnika, uključujući i odaje koje pripadaju njegovoj supruzi i sinu.²²⁴ Naročito ga je fascinirao kip Mereruke koji je napravljen u njegovoj prirodnoj veličini te razne skulpture koje pružaju uvid u život tijekom perioda Starog kraljevstva.²²⁵ Pogledao je i ostatke Serapeja, mjesto gdje su Egipćani pokapali svete bikove Apisovog kulta.²²⁶ Istog dana, oko dva sata Gundrum se uputio prema Gizi i obišao sve tri velike piramide te se popeo na vrh Khufuove/Keopsove piramide.²²⁷ Uz to pogledao je i unutrašnjost piramide, ali to iskustvo mu se baš i nije previše dopalo. Navodi kako je „*ulaz u piramidu dosta tegoban, ne samoradi čudnje gradnje hodnika, u kojima nema ni stuba, ni držanica, nego i radi znatne topline, koja u unutarjosti vlada i radi zaista veoma neugodnog smrada po slijepim miševima a napoku i radi opustog mraka, što u njojzi vlada*“.²²⁸ U svojim bilješkama navodi kako ne bi drugima savjetovao da ulaze u piramidu zbog velikih poteškoća koje prijete unutra ali i zbog nagle promjene topline koju putnik može osjetiti pri izlasku iz piramide, što može uvelike naštetiti zdravlju.²²⁹ Nakon iscrpljujućeg dana, Gundrum se električnom željeznicom ponovno vratio u Kairo te je sa kolegom otišao pogledati varijete i nekoliko drugih mjesta za zabavu sa gavazzi plesačicama.²³⁰ Idućeg dana, posjetio je još neke zanimljivosti u okolici Kaira, a kao kolekcionara starina, vrlo ga je impresionirao tadašnji Muzej egipatskih antikviteta kojeg opisuje kao „*znamenitost prvoga reda, što u velike privlači*“. Treba istaknuti kako se Gundrum u ovom poglavlju dotiče i značaja egiptologije te ju predstavlja kao francusku znanost.²³¹ Nakon razgledavanja muzeja, Gundrum piše kako je uživao u društvu njemačkog egiptologa Friedrich Wilhelm von Bissinga i u gostoprimstvu egipatskog ministra.²³²

3.1.2. Putopis Iz Kaira u Gornji Egipat

Svoj drugi neobjavljeni rukopis, Gundrum započinje tako što prvo ispisuje kronologiju dinastijskog Egipta, a potom kreće s opisivanjem svog putovanja. Gundrum je na putovanje u Gornji Egipat krenuo 29. studenog parobrodom SS *Nefertari* koja je bila u vlasništvu tadašnje poznate tvrtke *Thomas Cook and Sons*.²³³ U nastavku, opisuje izgled parobroda i objašnjava

²²⁴ Gundrum 1902a: fol. 197.

²²⁵ Gundrum 1902a: fol. 197.

²²⁶ Gundrum 1902a: fol. 198-201.

²²⁷ Gundrum 1902a: fol. 174; Tomorad 2020a: 49.

²²⁸ Gundrum 1902a: fol. 209; Tomorad 2018a: 316.

²²⁹ Gundrum 1902a: fol. 210.

²³⁰ Gundrum 1902a: fol. 217; Tomorad 2019: 122.

²³¹ Gundrum 1902a: fol. 223.

²³² Gundrum 1902a: fol. 233; Tomorad 2020: 50.

²³³ Gundrum 1902b: fol. 242; Tomorad 2019: 122.

kako se odlučio za njega zbog toga što „*pristaje taj parobrod kraj mnogo mjesta i sela i gradova – pa se tim u velike pruža zgoda. Nato će putnik točnije opažavati život i ljude onog nama nepoznatog kraja.*“²³⁴ Iz njegovog opisa saznajemo kako su putnici 1. klase, čiji je i on putnik, vrlo dobro zbrinuti te da su većina putnika Englezi.²³⁵ Nakon toga daje opis svih stajališta na kojima je parobrod pristao. Prve stanice na putu na jug su bile Sakara, Meidum i regija Fajum za koju kaže kako je ono „*prava oaza*“ te „*najplodovitiji kraj Egipta*“.²³⁶ Prije nego što je nastavio krstariti parobrodom, Gundrum se susreo i sa felasima koji „*sa svojim devama i magarcima, koje natovariše sladornom trstikom i drugim plodinama idu kući*“. Njihova pjesma ga je rastužila te se zamislio nad svojom domovinom koja mu je sve više nedostajala.²³⁷ Na putu do Luksora, Gundrum je posjetio i opisao i mnoga druga mjesta. Poput Beni Suefa gdje zamijetio veliku vilu egipatskog kediva, zatim grad Maghagha, te Gebel el- Tera gdje je imao prilike vidjeti koptski samostan.²³⁸ Ne zaboravivši svoju primarnu struku Gundrum se kasnije na brodu spustio među arapske putnike te im je poželio obaviti pregled usta i očiju. Prilikom pregleda očiju je primijetio da većina njih boluje od tzv. egipatske očne bolesti, no prilikom pregleda zubi felaha mogao se diviti njihovim čistim bijelim zubima i razvijenim čeljustima.²³⁹ Najzanimljivije vrijeme je proveo u Beni Hasanu gdje je posjetio drevne grobnice Srednjeg kraljevstva.²⁴⁰ Navodi kako „*predvorje hrama, koje je svojevremeno bilo provideno sa osam krasnih stupova vodi u unutarjost hrama i svetišta, čije su stijene posute i ukrašene reljefima*“, te da „*su ovi zanimljivi grobovi veoma oštećeni*“.²⁴¹ Ovom prilikom u Tell el-Amarni je posjetio ostatke drevne prijestolnice Amenhotepa IV., te ostale grobnice koje se nalaze „*daleko u brdima*“.²⁴² Vozeći se dalje prema jugu Gundrum zamjećuje i Bar Jusuf kanal koji povezuje Nil sa gradom Fajumom „*vozeći se prema jugu vidi se kako Bohr-Jusuf-Jozipov kanal vodi kroz plodonosnu ravnicu Fojurna? a kod el-Kusije divi se oko putnika, uska stabla, koje ovdje krasno uspjeva*“.²⁴³ U Asyjutu je posjetio drevne grobnice, arapsko groblje i lokalnu bolnicu koju vode „*dva liječnika, jedan Amerikanac i jedan Englez*“ uz to navodi i kako je „*bolnica uređena i providena najmodernijim kirurškim spravama*“ te da „*u njoj vlada velika čistoća*“.²⁴⁴ Idućeg dana 2. prosinca, parobrod je pristao na zapadnoj strani Nila u Sohag gradu. Gundrum je ondje

²³⁴ Gundrum 1902b: fol. 242.

²³⁵ Gundrum 1902b: fol. 242-243; Tomorad 2019: 123.

²³⁶ Gundrum 1902b: fol. 248-249; Tomorad 2020a: 49.

²³⁷ Gundrum 1902b: fol. 252-253.

²³⁸ Gundrum 1902b: fol. 254-257.

²³⁹ Gundrum 1902b: fol. 256-258.

²⁴⁰ Gundrum 1902b: fol 264; Tomorad 2020a: 49.

²⁴¹ Gundrum 1902b: fol. 260.

²⁴² Gundrum 1902b: fol. 267-268; Tomorad 2020a: 49

²⁴³ Gundrum 1902b: fol. 268.

²⁴⁴ Gundrum 1902b: fol. 275-276.

u blizini imao prilike vidjeti dva koptska samostana.²⁴⁵ Nakon tri sata vožnje parobrod je potom stao u Akhmimu, a Gundrum navodi kako je ovo mjesto „sa 28.000 stanovnika, gdje se održavaju veliki nedjeljni sajmovi“ te da se tamo „proizvode krasni pamučni rupci sa svilenim resicama.“²⁴⁶ Dana 3. prosinca u 13 sati parobrod je pristao u Denderi gdje su putnici imali neko vrijeme da pogledaju i posjete razne staroegipatske hramove.²⁴⁷ Pa tako u svojim bilješkama Gundrum iznosi detaljan opis hrama božice Hator. Prvotno navodi neke općenite povijesne činjenice glede hrama i o tome koga je predstavljala Hator u egipatskog mitologiji, a zatim navodi tko je sve radio na izgradnji hrama, iz kojeg doba potječe i slično.²⁴⁸ Nakon toga Gundrum iznosi na otprilike dvije stranice vrlo opsežan opis samog izgleda hrama.²⁴⁹ Gundrum primjećuje kako je ovaj hram drugačije izgrađen nego li ostali hramovi koji su izgrađeni u Srednjem kraljevstvu te da ga krasi zanimljiva unutrašnjost. Bilježi kako je Hator na većini stupova prikazana u zoomorfnom obliku „ženskog obraza sa ušima od krave“ te da hram ima mnoštvo podzemnih prostorija.²⁵⁰ Najviše ga je zainteresirao poznati prikaz kraljice Kleopatre za koju kaže kako je izvanredno dobro sačuvan.²⁵¹ Nakon razgledavanja Dendere, putnici su imali prilike obići i grad Qenu u kojem su mogli posjetiti njihove lončarske radionice i popiti kavu dok ih zabavljaju gavazzi plesačice.²⁵² Gundrum je u Luksor stigao 4. prosinca u ranojutarnjim satima, a sa svojim suputnicima, koji su nastavljali putovanje prema Asuanu, se rastao sa velikom žalošću.²⁵³ Gundrum se oko deset sati ujutro smjestio u hotel *Luxor* u kojem je boravio do 7. prosinca.²⁵⁴ Ondje je po preporuci hotela unajmio dragomana Arapina koji ga je odmah uputio kako može najkorisnije provesti svoje slobodno vrijeme.²⁵⁵ Isto tako, navodi kako ga je dragoman uputio da prije razgledavanja prouči sve ono što želi vidjeti, a o čemu nam ponajviše svjedoče njegovi detaljni opisi kada piše o povijesti određenog mjesta i njegovim znamenitostima.²⁵⁶ Tijekom ovog razdoblja u Tebi, Gundrum je posjetio kompleks hramova u Luksoru i Karnaku.²⁵⁷ Dana 4. prosinca Gundrum se odlučuje posjetiti obližnji hram u Luksoru, što je uključivalo razgledavanje i pregled tri kipa Ramzesa II. koji se nalaze na obje strane

²⁴⁵ Gundrum 1902b: fol 284-285.

²⁴⁶ Gundrum 1902b: fol. 285.

²⁴⁷ Gundrum 1902b: fol. 285; Tomorad 2019: 123.

²⁴⁸ Gundrum 1902b: fol. 287-288; Tomorad 2020a: 49.

²⁴⁹ Gundrum 1902b: fol. 288-294.

²⁵⁰ Gundrum 1902b: fol. 289-293.

²⁵¹ Gundrum 1902b: fol. 293.

²⁵² Gundrum 1902b: fol. 295; Tomorad 2020a: 49.

²⁵³ Gundrum 1902b: fol. 297-298.

²⁵⁴ Gundrum 1902b: fol: 299.

²⁵⁵ Gundrum 1902b: fol. 300; Tomorad 2020c: 276.

²⁵⁶ Gundrum 1902b: fol. 300; Tomorad 2020c: 276.

²⁵⁷ Gundrum 1902b: fol. 297-322.

pilona, dobro očuvani obelisk te preostale dijelove hrama. Najviše ga je oduševilo „*dugačko i široko*“ dvorište te reljefi koji su ukrašavali većinu zidova u hramu.²⁵⁸ Analizirajući detaljne podatke koje navodi, možemo pretpostaviti kako je Gundrum za potrebe ovog dijela dnevnika, crpio informacije iz Baedekera vodiča.²⁵⁹ Poslijepodne, na prijedlog dragomana, Gundrum odlučuje ostatak dana posvetiti hramovima u Karnaku.²⁶⁰ Gundrum navodi kako je kompleks hramova u Karnaku „*čudovište silne arhitekture*“ te da je ono neizbježno mjesto za posjetiti.²⁶¹ Dok su putovali na magarcima prema hramu, svjedočio je cijeloj aveniji sfingi koje su se pojavljivale uzduž cijelog puta.²⁶² Zadivljen ogromnim hramom, opisuje ga kao „*najveću graditeljsku tvorevinu cijeloga svijeta i čije prostranstvo na kojem je hram sazidan još i danas nadmašuje najveće zgrade svijeta*“.²⁶³ Iz navedenih bilježaka, možemo zaključiti i kako osim povijesne bitnosti, Gundrum uviđa i arheološku važnost ovoga hrama. Idućeg dana, 5. prosinca se prevezao čamcem na lijevu obalu Nila gdje je u Dolini kraljeva posjetio grobnice faraona Ramzesa I., III., IV., VI. i IX., i Setija I. te ostatke hrama Setija I.²⁶⁴ Ovdje Gundrum iznosi vlastita razmišljanja glede svake grobnice zasebno, te navodi neke od ključnih povijesnih činjenica npr. iz kojih dinastija potječu ove grobnice, tko ih je sagradio, kad su otkrivene itd.²⁶⁵ Nakon što su završili sa razgledavanjem grobnica Gundrum se nije vraćao istim putem, nego je uvažavajući prijedlog iz Baedekera, svoj put nastavio pješice prema Deir el-Bahriju.²⁶⁶ Baedeker preporučuje ovaj put zbog njegova veličanstvena pogleda.²⁶⁷ Ove navode potvrđuje i Gundrum koji bilježi „*vidim s njega bijaše prekrasan. Slijeva i pod nama se prostrla poput amphiitheatra dolina sa kraljevskim grobovima, a više na desno krasnim hram Der el-Bahari*“.²⁶⁸ U idućim stranicama dnevnika osvrće se na povijest 18. dinastije te iznosi neke opće podatke glede vladavine Hiksa. Potom piše o kraljici Hatšepsut, gdje možemo primijetiti Gundrumovo oduševljenje njenim graditeljskim pothvatima „*nastojala je stvoriti uvijek nješta novoga, nevidjenoga, velikoga i znala je i naći srestvo bilo od krda mu dragi*“.²⁶⁹ Zatim u idućim bilješkama govori o povijesti hrama te iznosi neka vlastita razmišljanja o njemu.²⁷⁰

²⁵⁸ Gundrum 1902b: fol. 307; Tomorad 2019: 124.; Tomorad 2020c: 277.

²⁵⁹ Tomorad 2020c: 279.

²⁶⁰ Gundrum 1902b: fol. 308.

²⁶¹ Gundrum 1902b: fol. 309.

²⁶² Gundrum 1902b: fol. 310.

²⁶³ Gundrum 1902b: fol. 314; Tomorad 2020c: 279.

²⁶⁴ Gundrum 1902b: fol. 335-339; Tomorad 2020a: 49.

²⁶⁵ Gundrum 1902b: fol. 335-339; Tomorad 2020c: 283.

²⁶⁶ Gundrum 1902b: fol. 338; Tomorad 2020c: 283.

²⁶⁷ Baedeker 1898: 271.

²⁶⁸ Gundrum 1902b: fol. 338-339.

²⁶⁹ Gundrum 1902b: fol. 341.

²⁷⁰ Gundrum 1902b: fol. 344-347; Tomorad 2020c: 283.

Nešto kasnije posjetio je obližnji Ramazej te iznio vrijedne povijesne podatke u svezi graditelja hrama faraona Ramzesa II. Također, opisuje i razne reljefe i skulpture koje se nalaze u hramu poput prikaza poznate bitke protiv Hetita kod Kadeša koju je opjevao pjesnik Pentaur u svojoj poemi.²⁷¹ Usput je pogledao hram u Deir el-Medini, a zatim se uputio prema Medinet Habuu gdje je posjetio hram Ramezsa II.²⁷² Prije povratka u hotel posjetio je i Memnonove kolose za koje kaže kako su to „znakovi tebanske moći i slave“ i da oni predstavljaju faraona Amenofisa III.. Opisuje i kako „kipovi su dosta oštećeni, ali u cijelosti se drže dobro“ te navodi njihove točne proporcije koje najvjerojatnije preuzima iz Baedekerova vodiča.²⁷³ Kasnije se vratio u hotel vrlo umoran ali zadovoljan sa time koliko je toga vidio tijekom dana.²⁷⁴ Navečer se htio još prošetati ulicama grada, no prije nego što je krenuo na vrata mu je pokucao dragoman u pratnji vicekonzula Austro-Ugarske „*moj mu dragoman o meni pričao, pa je želio, da me upozna*“.²⁷⁵ Iz razgovora s njim Gundrum saznaje kako je i diplomatski agent Austro-Ugarske Ludwig Velics stigao na jednom od parobroda koji putuje u Asuan, a kako bi prisustvovao događanju otvaranja velike brane.²⁷⁶ Sutradan, 6. prosinca, Gundrum je u pratnji sa vicekonzulom obišao lokalnu bolnicu gdje je imao prilike razgovarati sa pacijentima, a nekima od njih ponuditi i liječničke savjete.²⁷⁷ Kasnije tog dana, posjetio je i razne trgovine sa starinama te se iznenadio njihovim visokim cijenama „*cijene su toliko neumjerene, da poznavalac starina ništa kupiti ne može. Ali oni i za patvorene starine isto toliko traže*“.²⁷⁸ Kasnije se ponovno vraća u hotel, a u svom dnevniku navodi kako se po povratku upoznao sa „*poznatim njemačkim piscem K.H.*“, s kojim je idućeg dana trebao krenuti na put prema Asuanu.²⁷⁹

Dana 7. prosinca Gundrum se ukrcava na parobrod SS *Amenarts* prema Asuanu u pratnji njemačkog pisca i nekoliko Engleza.²⁸⁰ Svoje slobodno vrijeme je na brodu provodio pregledavajući arapske putnike skupa sa drugim liječnikom, te odmarajući i pišući svoj dnevnik.²⁸¹ Oko 11 sati parobrod je pristao u Edfu gdje je Gundrum mogao vidjeti veliki Horusov hram izgrađen tijekom ptolomejskog razdoblja.²⁸² Primjećuje kako je unutrašnjost

²⁷¹ Gundrum 1902b: fol. 347-349; Tomorad 2020c: 284.

²⁷² Gundrum 1902b: fol. 351; Tomorad 2019: 124.

²⁷³ Gundrum 1902b: fol. 353-354; usp. Baedeker 1898: 300-301; Tomorad 2020c: 286.

²⁷⁴ Gundrum 1902b: fol. 357.

²⁷⁵ Gundrum 1902b: fol. 357-358.

²⁷⁶ Gundrum 1902b: fol. 358.

²⁷⁷ Gundrum 1902b: fol. 359; Tomorad 2020c: 287.

²⁷⁸ Gundrum 1902b: fol. 360-361.

²⁷⁹ Gundrum 1902b: fol. 362.

²⁸⁰ Gundrum 1902b: fol. 363; Tomorad 2020a: 50.

²⁸¹ Gundrum 1902b: fol. 362-364.

²⁸² Gundrum 1902: fol. 365; Tomorad 2019: 124.

hrama vrlo slična hramu u Denderi te kako se Horus također prikazuje u zoomorfnom obliku.²⁸³ Na krovu samog hrama je primijetio kako su u kamen isklesana neka od imena nekadašnjih putnika pa je nekolicinu njih i pribilježio u dnevniku.²⁸⁴ Na putu prema hotelu, Gundruma su opet gnjavila djeca koja su tražila bakšiš. No, najviše ga je iznenadilo kad je shvatio da je taj mali prostor u ulici zapravo škola „bez ikakvog reda sjedila su na pijesku zamazana, nečista djeca. Roj nebrojenih muha ispunjavaše prostor nad glavama djece, i kao da su htjele da kacaju oko očiju, nosova i u ustima školske djece“.²⁸⁵ Ovaj cijeli prostor Gundrumu je izazvao veliko gađanje te mu i dalje nije bilo jasno kako djeca, a prije svega njihovi roditelji ne shvaćaju važnost održavanja higijene. Navečer 9. prosinca pristigao je u Asuan gdje je odsjeo u novoizgrađenom hotelu *Cataracte*.²⁸⁶ Ondje je prvo obišao otok Elefantinu i drevni nilometar, a potom je posjetio ruševine hramova posvećenih bogu Khnumu i božicama Satis i Anuket te ostatke koptskog samostana.²⁸⁷ Nakon toga je posjetio otok File s hramom posvećenim božicama Izidi i Hator.²⁸⁸ Gundrum vrlo detaljno opisuje unutrašnjost hrama, a najviše ga je dojmio reljef koji govori o Horusovu rođenju „*unutrašnjost ove kuće je tamna treba svijeću zapaliti, da si možemo pogledati natpise i skulpture, koje nam predočuju porođaj i odgoj sunčanog boga Horusa*“. U svojim bilješkama navodi i kako je uočio razne natpise iz novijeg vremena koji su uklesani u kamen te tako npr. primjećuje natpis koji svjedoči o pobjedi francuske vojske nad Mamelucima²⁸⁹ Nakon toga se vratio u hotel, a poslijepodne je posjetio katoličku školu u Asuanu.²⁹⁰ Kad se ponovno vraćao u hotel, uočio je niz parobroda koji stoje uz obalu Nila te svojim bilješkama navodi nazive tadašnjih parobrodarskih kompanija poput *Anglo American Nile Steamer Company* i *Thomas Cook and Son*.²⁹¹ Na idućih nekoliko stranica Gundrum opisuje Nil i njegov tok te govori o plodnom mulju koji se stvara nakon poplave. Također opisuje i mrežu kanala te načine crpljenja vode u suhim predjelima.²⁹² Prije nego što odlazi pogledati staru asuansku branu, Gundrum u nekoliko dijelova objašnjava kako je izgledao proces izgradnje brane i kako su se povjesničari i arheolozi protivili izgradnji zbog mogućnosti poplave i uništenja drevnog hramskog kompleksa koji se nalazio na otoku.²⁹³ Dana 10. prosinca 1902. Gundrum se s nekolicinom suputnika ukrcava na vlak u Asuanu kako bi

²⁸³ Gundrum 1902b: fol. 367.

²⁸⁴ Gundrum 1902b: fol. 368.

²⁸⁵ Gundrum 1902b: fol. 368-369.

²⁸⁶ Gundrum 1902b: fol. 371; Tomorad 2020a: 50.

²⁸⁷ Gundrum 1902b: fol. 375-380.

²⁸⁸ Gundrum 1902b: fol. 386-389; Tomorad 2020a: 50.

²⁸⁹ Gundrum 1902b: fol. 394.

²⁹⁰ Gundrum 1902b: fol. 397-400.

²⁹¹ Gundrum 1902b: fol. 401.

²⁹² Gundrum 1902b: fol. 403-415.

²⁹³ Gundrum 1902b: fol. 421; Filipović-Srhoj 2020: 291.

prisustvovao ovom velikom događanju. Gundrum je oko podne stigao na željezničku stanicu Shellal, a u svom dnevniku opisuje svoj pogled na otok File koji je već tad najvjerojatnije bio poplavljen.²⁹⁴ Gundrum nije bio previše impresioniran organizacijom događaja, a najviše ga je zasmatalo to što nisu bili postavljeni šatori i što nije mogao pronaći hlad od velike vrućine. „*tri sata rekoh bijasmo izvršeni toplini sunca, toplomjer u 12 sata po podne skočio na 43° C. i čekali smo, da dodje Kedive*“.²⁹⁵ Nakon što su dočekali Kedivu, ceremonija je započela te je kneginja Connaughta „*uzela srebrnu zidarsku lopaticu, pristupila velikom zaključnom kamenu, posula ga je mostom, našto se taj teški kamen spustio. Još je sa krasnim kladivcem tri put udarila o kamen i zadnji kamen bje time postavljen na svoje mjesto, zadnji kamen, čime je djelo dokrajčeno*“.²⁹⁶ Iako uviđa važnost brane, Gundrum je bio sretan što je ceremonija završila te je bio spreman za povratak u Asuan.²⁹⁷ Idućeg dana, Gundrum je još obišao bolnicu u Asuanu, a navečer je otišao pogledati gavazzi plesačice.²⁹⁸ Nakon što je završio lokalno razgledavanje u Asuanu, dana 13. prosinca ukrcao se na parobrod SS *Hatasoo* te krenuo u Luksor.²⁹⁹ Na putu do Luksora, brod je još pristao blizu hrama Kom-Ombo koji je Gundruma oduševio zbog njegove jedinstvene arhitekture, te u gradu Esni gdje je mogao posjetiti hram kojeg je sagradio Tutmozis III.³⁰⁰ Istoga dana oko 14 sati Gundrum se ukrcao u vlak za Kairo u koji je pristigao 15. prosinca u jutarnjim satima.³⁰¹ Naredne dane do početka medicinskog kongresa je proveo pomnim razgledavanjem piramida u Gizi.³⁰²

3.1.3. Izvještaj s Prvog egipatskog kongresa liječnika (1903.)

Fran Gundrum je kao jedini hrvatski predstavnik iznio svoje dojmove s Prvog egipatskog kongresa liječnika kojeg je opisao u časopisu *Liječnički vjesnik*. Kongres je započeo 18. prosinca u hotelu *Continental* u Kairu, a da je njegovo službeno otvaranje održano pod pokroviteljstvom kediva Abbas Hilmia II.³⁰³ Gundrum navodi kako Hrvatski liječnički zbor nije bio pozvan te da je on na kongresu bio jedini hrvatski predstavnik.³⁰⁴ Glavna tema kongresa je bila proučavanje tropskih bolesti, a od 700 prijavljenih, na kongresu je sudjelovalo oko 450

²⁹⁴ Gundrum 1902b: fol. 423; Filipović-Srhomj 2020: 293.

²⁹⁵ Gundrum 1902b: fol. 424.

²⁹⁶ Gundrum 1902b: fol. 427.

²⁹⁷ Gundrum 1902b: fol. 429; Filipović-Srhomj 2020: 295.

²⁹⁸ Gundrum 1902b: fol. 433-437.

²⁹⁹ Gundrum 1902b: fol. 446; Tomorad 2019: 125; Tomorad 2020a: 50.

³⁰⁰ Gundrum 1902b: fol. 447-450.

³⁰¹ Gundrum 1902b: fol. 451; Tomorad 2020a: 50.

³⁰² Gundrum 1902b: fol. 451.

³⁰³ Gundrum 1903d: 94-95.

³⁰⁴ Gundrum 1903d: 95; Tomorad 2020a: 50.

do 520 liječnika iz razvijenih svjetskih država poput Njemačke, Austrije, Mađarske, Belgije, SAD-a, Francuske, Engleske, Italije, Perzije, Rusije, Švicarske i Egipta s ukupno 250 radova „u luke Egipta dolaze brodovi gotovo cijelog svijeta, a osobito iz onih dalekih istočnih krajeva, gdje su bolesti endemične i tako se bolesti prenašaju i rasprostranjuju“.³⁰⁵ Gundrum navodi nekolicinu razloga zbog kojih je odaziv sudionika na kongres bio iznimno malen. Smatra kako je glavni razlog najvjerojatnije bojaznost od zareze, s obzirom da je tad vladala epidemija kolere i kuge u Egiptu.³⁰⁶ Objašnjava kako je samo putovanje vrlo skupo, a kao razlog slabijeg odaziva spominje i loše vremenske prilike koje su tada vladale područjem Sredozemlja.³⁰⁷ Navodi i kako su parobrodarske kompanije obećale popust na putovanje, ali zbog nadolazećih blagdana su zadržale punu cijenu.³⁰⁸ Kongres se održao u prostorijama istraživačke i nastavne bolnice Kasr-el-Aini te je bio podijeljen u tri sekcije, patologija, kirurgija i očne bolesti.³⁰⁹ Gundrum svaku raspravu sa sekcije detaljno opisuje te poimence navodi imena predavača. Radovi su se uglavnom doticali uobičajenih bolesti s konca 19. st. i početka 20. st. te o tome koje terapije dovode do što uspješnijeg izlječenja.³¹⁰ Od zanimljivosti ističe kako su hodočasnici iz Meke bili najčešći uzrok pojave epidemije kuge u Egiptu te da je uvedena karantena samo donekle uspjela riješiti ovaj problem.³¹¹ Najviše ga je dojmilo predavanje austrijskog doktora Beckera koji je raspravljao o psihozi među pripadnicima europske kolonije koji žive u Kairu. Prema njegovim istraživanjima 1902. otprilike je 2000 ljudi iz Austro-Ugarske Monarhije živjelo u Kairo (86% stalno, 1% zimi i turisti 2%), a od toga su 62 osobe predstavile razne psihoze i mentalne bolesti poput *Tropenkollera* odnosno tzv. „tropskog moralnog ludila“. On smatra kako su ove bolesti povezane s velikom potrošnjom alkohola, a kao primjer spominje makedonskog vladara Aleksandra Velikog.³¹² Po završetku kongresa Gundrum opisuje kako su članovi kongresa provodili svoje slobodno vrijeme. Navodi kako su sudionicima kongresa bile organizirane razne svečanosti i zabave kojima su mogli prisustvovati. Pa je tako 19. prosinca u čast članovima kongresa bila održana predstava kod piramida uz osvjetljenje sfingi, a 21. prosinca gosti su mogli uživati u jednosatnom kružnom putovanju Nilom.³¹³ Dana 23. prosinca sudionici su imali prilike prisustvovati arapskoj svečanosti, dok im je za idući dan bio predodređen za posjet Egipatskom muzeju gdje su ih primili ugledni egiptolozi poput Gastona

³⁰⁵ Gundrum 1903d: 95-96; Tomorad 2019: 125.

³⁰⁶ Gundrum 1903d: 95.

³⁰⁷ Gundrum 1903d: 96.

³⁰⁸ Gundrum 1903d: 95.

³⁰⁹ Gundrum 1903d: 96.

³¹⁰ Gundrum 1903d: 96-100; Tomorad 2019: 125.

³¹¹ Gundrum 1903d: 97-98.

³¹² Gundrum 1903d: 100; Tomorad 2019: 126.

³¹³ Gundrum 1903d: 101; Tomorad 2020a: 50.

Masperoa, Emila Brugscha i Friedricha Wilhelm von Bissinga.³¹⁴ U svojem opisu Gundrum navodi kako je 24. prosinca u 10 sati održana zaključna sjednica kojom je upravljao ministar javne prosvjete Fakhry paša, koji se svima zahvalio na dolasku te najavio Drugi egipatski međunarodni medicinski kongres u rujnu 1906. godine.³¹⁵

3.1.4. Članci u časopisu *Hrvatski planinar* (1903.)

Iako je iza sebe ostavio dva velika neobjavljena rukopisa, Fran Gundrum Oriovčanin je ipak svoja putopisna svjedočanstva s puta po Egiptu po prvi puta objavio i opisao kroz niz članaka koji su izašli pod nazivom *U Egiptu!* u časopisu *Hrvatski planinar* tijekom prve polovice 1903. godine.³¹⁶

Gundrum na početku prvog objavljenog članka iznosi jednu epizodu iz mladosti na temelju koje objašnjava kako su putovanja prije otkrića parnog stroja bilo vrlo komplicirana te da se pojavom industrijske revolucije ne događaju samo tehnološke promijene već i psihološke „za tako daleka putovanja, treba danas mnogo manje odluke i odvažnosti nego prije 20-30 i više godina“.³¹⁷ Zbog toga se Gundrum vrlo brzo odvažio na jedno ovakvo duže putovanje. Također, saznajemo i da Gundrum na ovo putovanje ne odlazi isključivo zbog održavanja medicinskog kongresa već i zbog velikog interesa za staroegipatsku povijest i kulturu. Navodi kako je još kao dijete htio posjetiti Egipat o kojem je slušao razne priče na satovima vjeronauka „tako se još živo sjećam, kako nam je vjeroučitelj, pokojni Akšamović pričao, da je majka Božja sa božanskim sinom svojim bježala u Egipat“.³¹⁸ Gundrum navodi kako ga je ovo putovanje parobrodom SS *Habsburg*, austrijskog Lloyda koštalo 130 zlatnih forinti te da je parobrod samo jednom pristao i to u luci Brindisi.³¹⁹ Nakon što je brod prispio u najveću egipatsku luku, Gundrum je odlučio ostati i donekle razgledati ulice Aleksandrije.³²⁰ Ipak, Aleksandrija ga nije previše dojmila, a poglavito zbog prljavih ulica i otrcanosti stanovništva. Objašnjava kako mu Aleksandrija ne izgleda kao egipatski grad nego više kao gradovi koji se nalaze u Turskoj „takvih slika vidio sam u Carigradu, Jedrenu i drugim primorskim gradovima evropejske Turske. Pravo obilježje Egipta jesu paome i deve“.³²¹ Uz to, navodi kako je ostalo malo onoga

³¹⁴ Gundrum 1903d: 101; Tomorad 2020a: 50.

³¹⁵ Gundrum 1903d: 100-101.

³¹⁶ Gundrum 1903a; Gundrum 1903b; Gundrum 1903c.

³¹⁷ Gundrum 1903a: 49.

³¹⁸ Gundrum 1903a: 49.

³¹⁹ Gundrum 1903a: 50.

³²⁰ Gundrum 1903a: 51.

³²¹ Gundrum 1903a: 51.

što je sagradio Aleksandar Veliki te da je važnost grada uvelike smanjena otkad je Kairo proglašen glavnim gradom Egipta.³²² Gundrum objašnjava kako je do Kaira potrebno samo tri i pol sata putovanja električnom željeznicom ali da njome i nije baš ugodno putovati „*silan pijesak, što na razne otvore kola proniče, doduše veoma uznemiruje putnika*“.³²³ No, piše kako se po izlasku iz Aleksandrije putnik može diviti panorami Kaira kojega krasi velike zelene površine koje okružuju rijeku Nil.³²⁴ Objašnjava kako zbog pojave mnogobrojnih kanala poljodjelstvo ondje predstavlja primarnu djelatnost „*onaj plodni vječno zeleni bujni kraj, što preko godine ne donese jedanput plod ili dva puta, nego što plodi i rodi po tri puta*“.³²⁵ Dalje, objašnjava kako tamošnji radnici i dalje koriste jednostavni stroj koji pomoću kotača grabi vodu iz zemlje te opisuje egipatske poljodjelce felase i njihovu žalosnu pjesmu koja se čuje sa obale Nila „*da, siromašan je to svijet i u tom siromaštvu živi, otkad se je začeo. Za ništa ne zna, ni za kakvo veselje, nego samo za rad, za teški rad oko polja*“.³²⁶ Gundrum navodi kako felaskinje na svakoj stanici dočekuju putnike te im nude za kupiti razne prehrambene proizvode. Uz to opisuje i njihov način odijevanja, pa spominje kako felaskinje najčešće imaju prekriveno lice crnom koprenom ili običnom krpom te da im se samo vide oči.³²⁷ Na putu prema Kairu kod stanice Kaljub, Gundrum navodi kako je već iz vlaka mogao vidjeti obrise piramida u Gizi. Cjelokupan krajolik i pozadina impresionirali su Gundruma te navodi kako je jedva čekao stići do Kaira „*tog zanimljivog grada kalifa sa svojih gotovo bezbrojnih džamija i vitkih munara*“.³²⁸ Kad je stigao na kolodvor dočekali su ga ulični nosači prtljage, a Gundrum opisuje njihov način odijevanja. Konstatira kako nosači hodaju u dronjcima i da su većinom bosi, a da na glavi nose turban ili fes.³²⁹ Nadalje, navodi kako u Kairu ima raznih znamenitosti za posjetiti, ali da je poželjno za putnike, ukoliko prvi put posjećuju Egipat, da unajme specijaliziranog vodiča te da se znaju koristiti bar jednim stranim jezikom. Ponajprije engleskim jezikom jer „*engleski razumije svaki dragoman, vodič, svaki sais, goneći magarca i devu, svaki konobar na Cookovim parobrodima, a konobari su urođenici, svaki službenik na željeznici i beduini kod piramida*“, ali da je korisno znati i talijanski i francuski, dok poznavanje njemačkog jezika donosi malo koristi putniku.³³⁰ Gundrum je prvo posjetio arapski dio grada te se uputio prema napućenoj ulici Muski koja je krcata jeftinom odjećom i prodajnim štandovima. Kao promicatelja

³²² Gundrum 1903b: 65.

³²³ Gundrum 1903b: 65.

³²⁴ Gundrum 1903b: 65.

³²⁵ Gundrum 1903b: 65.

³²⁶ Gundrum 1903b: 65-66.

³²⁷ Gundrum 1903b: 66.

³²⁸ Gundrum 1903b: 66.

³²⁹ Gundrum 1903b: 67.

³³⁰ Gundrum 1903b: 67; Tomorad 2018a: 314.

zdravstvene kulture, Gundrum se nije previše oduševio kada se susreo sa „*uskim, vlažnim, ljepljivim, nečistim, smrdljivim, zagušljivim i mrkim ulicama*“ koje su vodile do bazara, a u kojima „*božica Higija ne bi mogla naći svetišta*“.³³¹ Osim navedenog, Gundrum je posjetio El Azhar, poznato kairsko Sveučilište, vrt Esbekiah, džamije sultana Hassana i Muhameda Alija, Citadelu, lokalno groblje na brežuljcima Mukatama, zatim ostatke drevnog Heliopola sa njegovim najstarijim postojećim obeliskom te Asuansku branu.³³² Kao znanstvenika i amaterskog povjesničara, najviše ga je zaintrigirao Muzej egipatskih starina odnosno današnji Egipatski muzej „*ta zbirka je pravi unicum. Nakrcano je gotovo sve, što se dosada u Egiptu našlo*.“³³³ Istoga dana, Gundrum je posjetio kompleks piramida u Gizi, te se uspeo na Khufovu piramidu, a nekoliko dana kasnije je pogledao i njenu unutrašnjost. „*upriličio sam put tako, što radi velikog umora ne mogoh posjetiti unutrašnjost Keopsove piramide onoga dana, kada sam se na nju popeo, a opet nisam mogao da je iznutra ne pogledam*.“³³⁴ Navodi i kako je put do piramida vrlo zahtjevan jer se nalaze duboko u pustinji te upozorava putnike na moguće opasnosti s kojima se ondje mogu susresti, poput nenadanog susreta sa divljim životinjama ili pojave pješčanih uzvisina čije nakupine pijeska pomiče jak vjetar.³³⁵ Posjetio je i veliku sfinagu za koju kaže kako predstavlja veliku atrakciju kod putnika iako kip nema nosa i dosta je oštećen od vremenskih nepogoda. Međutim, Gundrum je sfinagu pripisao kralju Amenmhatu III. te je pogrešno datirao oko 1600. godine prije Krista.³³⁶ Nakon iscrpljujućeg dana, otišao se odmoriti u obližnji hotel *Mena House*, a potom se vratio u Kairo električnom željeznicom. Za hotele navodi kako su jako dobro uređeni, ali da se većina njih nalazi pod upravom Nijemaca.³³⁷ Šetajući ulicama Kaira, on piše o velikoj buci i prometu, nečistom zraku te prepunim zagađenim ulicama koje osvijetljaju bezbrojne svjetiljke.³³⁸ Spominje i kako jedinu zabavu u Kairu predstavljaju gavazzi plesačice te da putnik ukoliko ne voli čitati i ći rano spavati nema što drugo za raditi navečer.³³⁹ Idućeg dana je posjetio stari Kairo i otok Rod gdje je obišao znameniti nilometar, kojim su drevni Egipćani mjerili vodostaj rijeke Nil te staru crkvu s kriptom.³⁴⁰ Nakon toga je posjetio *Gezirah* hotel sa veličanstvenim vrtom, a potom se odvezao vlakom do sela Bedrašen te je posjetio ostatke drevne egipatske prijestolnice Memfisa gdje je

³³¹ Gundrum 1903b: 67; Tomorad 2018a: 315.

³³² Gundrum 1903b: 68-69; Tomorad 2020a: 48.

³³³ Gundrum 1903b: 68; Tomorad 2018a: 316.

³³⁴ Gundrum 1903b: 74.

³³⁵ Gundrum 1903b: 69.

³³⁶ Gundrum 1903b: 70; Tomorad 2018a: 316.

³³⁷ Gundrum 1903b: 70-71.

³³⁸ Gundrum 1903b: 71.

³³⁹ Gundrum 1903b: 72.

³⁴⁰ Gundrum 1903b: 72.

imao prilike pogledati dvije velike statue faraona Ramzesa II., poznatijeg kao graditelja mnogih hramova. Gundrum bilježi kako „kipovi leže na zemlji; divnih su proporcija i umiljata izražaja lica.“³⁴¹ Spominje i kako se u Memfisu nalazi poznato svetište posvećeno bogu Apisu koje je bilo često odredište hodočasnika iz raznih zemalja.³⁴² Navodi kako je razne iskopine kao i već spomenuti hram s grobovima svetih Apisovih bikova prilikom istraživanja u Sakari otkrio znameniti egiptolog Auguste Mariette, a čija se kuća u kojoj je boravio prilikom istraživanja nalazi u neposrednoj blizini i otvorena je za posjetu putnika.³⁴³ Od ostalih arheoloških lokaliteta, posjetio je Đoserovu piramidu „*stubastu piramidu*“ te grobnice Tija i Mereruke.³⁴⁴ Dana 29. studenog u 9 sati ujutro Gundrum je krenuo na krstarenje Gornjim Egiptom parobrodom u vlasništvu *Thomas Cook & Son* kompanije. Navodi kako je za ovakvo krstarenje predviđeno putovanje od 19 dana te da prilikom tog vremenskog perioda parobrod staje na većem broju mjesta, koja smo već prethodno opisali.³⁴⁵ Spominje i kako ga je ovo putovanje koštalo oko 600 kruna, no da je to prihvatljiva cijena za putovanje prvom klasom.³⁴⁶ Prva veća stanica u kojoj pristaje parobrod je grad Asyjut za koji navodi kako ima otprilike oko 42 tisuće stanovnika te da je ondje zemlja vrlo plodna.³⁴⁷ Dana 3. prosinca oko 14 sati se uputio posjetiti hram božice Hator, a nekoliko sati kasnije je otišao pogledati i znamenite radionice u Qeni. U svom neobjavljenom rukopisu Gundrum iznosi vrlo detaljan opis hrama, a iz čijih bilježaka možemo uočiti njegovo oduševljenje istim.³⁴⁸ Gundrum je 4. prosinca pristigao u Luksor u kojem je proveo nekoliko sljedećih dana, a odsjeo je u istoimenom hotelu.³⁴⁹ Tijekom svog boravka u Tebi posjetio je kompleks hramova u Luksoru i Karnaku, a zatim je otišao do zapadne obale te obišao Dolinu kraljeva gdje su pokopani faraoni od 18. do 20. dinastije.³⁵⁰ Dana 6. prosinca u Deir el-Bahriju je posjetio impozantan hram kraljice Hatšepsut, hram Mentuhotepe I., pogrebni hram Ramzesa II., dolinu Deir el-Medina, hram u Medinet Habuu te nekropolu Sheikh Abdel-Quma.³⁵¹ Prije povratka u hotel Gundrum je posjetio i velebne Memnonove kolose te ih opisuje kao „*prave znakove Thebana*“.³⁵² Prije povratka u Kairo i početka kongresa, Gundrum se ukrcao na parobrod *SS Amenarts* kako bi ostatak slobodnog vremena mogao

³⁴¹ Gundrum 1903b: 72.

³⁴² Gundrum 1903b: 72.

³⁴³ Gundrum 1903b: 73.

³⁴⁴ Gundrum 1903b: 73-74; Tomorad 2020a: 49.

³⁴⁵ Gundrum 1903b: 75.

³⁴⁶ Gundrum 1903b: 75.

³⁴⁷ Gundrum 1903c: 84.

³⁴⁸ Gundrum 1903c: 85.

³⁴⁹ Gundrum 1903c: 86; Tomorad 2020a: 49.

³⁵⁰ Gundrum 1903c: 87; Tomorad 2018a: 321; Tomorad 2020a: 49.

³⁵¹ Gundrum 1903c: 87; Tomorad 2020a: 49.

³⁵² Gundrum 1903c: 88; Tomorad 2018a: 321.

provesti u Asuanu.³⁵³ Ondje je odsjeo u hotelu *Cataracte* odakle je obišao nekoliko mjesta i znamenitosti u okolici grada.³⁵⁴ Dana 13. prosinca oko 14 sati ukrcao se na brod „SS *Hatasoo*“ te krenuo ponovno prema Luksoru gdje se sljedećeg dana ukrcao u vlak za Kairo, a gdje se održavao Prvi egipatski medicinski kongres.³⁵⁵ Na Badnjak se održala zaključna sesija kongresa, a Gundrum potom opisuje svoj povratak u Zagreb. Navodi kako je usput još htio posjetiti Grčku ali da nije mogao zbog pojave epidemije kolere i uvedene karantene. Slijedom toga, Gundrum je odlučio otputovati na Siciliju, a tijekom putovanja piše kako se zbog lošeg vremena mučio s morskom bolesti.³⁵⁶ U Hrvatsku se vratio tek 15. siječnja 1903., a na kraju svog putopisnog svjedočanstva iznosi nekolicinu korisnih prijedloga za buduće putnike koji putuju u Egipat.³⁵⁷

3.1.5. Knjiga *U Egiptu!* – putopisna crta (1905.)

Nakon objavljenih članaka u *Hrvatskom planinaru* i *Liječničkom vjesniku*, Gundrum je tekst ova tri članka još zasebno otisnuo i u knjižici pod nazivom *U Egiptu! Putopisna crta* 1905. godine.³⁵⁸ Ova knjižica je povodom stote obljetnice od izlaska originalnih tekstova objavljena na engleskom i na arapskom jeziku, a sadrži sažetak njegovih neobjavljenih rukopisa.³⁵⁹

Njegovi neobjavljeni rukopisni zapisi pod naslovom *Iz Križevaca u Kairo* te *Iz Kaira u Gornji Egipat i natrag u Kairo* sadrže 453 numerirane stranice, no s obzirom da je nekoliko stranica Gundrum slučajno označio istim brojem, broj stranica je dakle i nešto veći.³⁶⁰ Ova dva ogromna rukopisa – dnevnika vjerojatno su nastala tijekom njegova putovanja u Egipat, a o tome nam najbolje svjedoči činjenica da u njima iznosi direktne zapise iz razgovora s putnicima koje je slučajno susreo tijekom krstarenja te detaljniji opisi posjećenih lokaliteta.³⁶¹ Drugim riječima, Gundrum je najvjerojatnije imao namjeru objaviti jednu veliku putopisnu knjigu sa svog putovanja, no zbog nemogućnosti pronalaženja odgovarajućeg izdavača, krajem 1905. godine izdao je samo manju knjižicu, a čiji je tekst već ranije bio objavljen u časopisu *Hrvatski planinar*.³⁶² Na temelju ove malene ali uistinu vrijedne knjižice možemo uvidjeti da je Gundrum

³⁵³ Gundrum 1903c: 88.

³⁵⁴ Gundrum 1903c: 88-90.

³⁵⁵ Gundrum 1903c: 90.

³⁵⁶ Gundrum 1903c: 90.

³⁵⁷ Gundrum 1903c: 90-92; Tomorad 2018a: 323; Tomorad 2020a: 50.

³⁵⁸ Gundrum 1905a.

³⁵⁹ Tomorad 2020a: 24; Tomorad 2020b: 100.

³⁶⁰ Tomorad 2020b: 100.

³⁶¹ Gundrum 1902a; 1902b; Tomorad 2020b: 100.

³⁶² Tomorad 2020b: 101.

tijekom svog putovanja svjedočio nekolicini važnijih povijesnih događaja. Pa tako u ovoj knjižici, a posebice u svojim neobjavljenim dnevnicima, on iznosi detaljne opise u vezi izgradnje Sueskog kanala i otvaranja prve Asuanske brane, gradnji željezničke mreže, održavanju 1. egipatskog medicinskog kongresa, te informacije glede otvaranja novog Egipatskog muzeja u Kairu.³⁶³ Isto tako, Gundrum bilježi točno vrijeme vladavine pojedinih vladara od drevnih faraona pa sve do početka 19. stoljeća te daje iscrpan opis svih gradova i arheoloških nalazišta koje posjećuje.³⁶⁴ Iako je Gundrum bio amaterski povjesničar, možemo primijetiti njegovu veliko poznavanje starovjekovne povijesti te zaključiti kako njegovi putopisi danas predstavljaju vrlo važan povijesni izvor, ne samo u smislu istraživanja povijesti Egipta tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, nego i zbog interpretacije dosadašnjih arheoloških nalaza.

3.2. Ivan Meštrović (svibanj 1927.)

Ivan Meštrović (1883. – 1962.) rođen je u Vrpolju u Slavoniji, a danas karakterizira jednu od vodećih i najistaknutijih ličnosti u hrvatskom kiparstvu, čija djela predstavljaju veliku važnost za hrvatsku kulturu i povijest.³⁶⁵ Svoje školovanje započinje u Splitu, a zbog iznimne nadarenosti obrazovanje nastavlja u Beču, gradu koji je u ono vrijeme predstavljao kulturno i intelektualno središte Europe. Tijekom studija Meštrović je proučavao egipatsko, asirsko, srednjovjekovno i renesansno kiparstvo, a pod utjecajem svojih profesora Edmunda Hellmera, Hansa Bitterlicha i arhitekta O. Wagnera nastaju i njegova prva djela koja su po prvi puta izložena 1903. u Beču na izložbi secesije.³⁶⁶ S egipatskom umjetnošću se potpunije upoznao tijekom svog boravka u Parizu i prilikom mnogobrojnih posjeta umjetničkom muzeju Louvru, koji sadrži najopsežnije zbirke egipatske i antičke umjetnosti.³⁶⁷ Ondje je imao priliku upoznati se s radovima ondašnjih suvremenih kipara poput Emila Antoinea Bourdellea, Augusta Rodina i Aristida Maillole, a koji su kasnije uvelike utjecali na njegova novonastala djela.³⁶⁸ Ova usvojena kiparska svojstva kao i očaranost staroegipatskom i antičkom umjetnošću te kulturom potakla su Meštrovića da poduzme svoje prvo putovanje u Egipat 1927. godine. Svoja

³⁶³ Tomorad 2020b: 101-103.

³⁶⁴ Tomorad 2020b: 102-103.

³⁶⁵ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Meštrović, Ivan“. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40326>), 2. lipnja 2022.

³⁶⁶ *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Meštrović, Ivan“. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40326>), 2. lipnja 2022.

³⁶⁷ Jurić Šabić 2019: 113.

³⁶⁸ Adamec 1993: 73-86.

razmišljanja i doživljaje s putovanja, Meštrović po prvi puta donosi u svom rukopisu *Uspomene s puta po istoku*, koji se sastoji od pet poglavlja, a čiji će prvi dio *Sfinga u Gizehu* biti i objavljen 1962. godine u književnom časopisu *Hrvatska revija*, tromjesečniku *Matice hrvatske*.³⁶⁹ Ostala poglavlja rukopisa pod nazivom *Kairski muzej*, *Zidine plača*, *Na grobu Gospodina* i *Ananijina kuća* ostali su do danas neobjavljeni te se po svemu sudeći nalaze u privatnom vlasništvu Mate Meštrovića, kipareva sina, koji je u čast svome ocu priredio i prvo poglavlje za objavu u *Hrvatskoj reviji*. Osim što je ovo drevno mjesto ostavilo velik i dubok trag na Meštrovića ono ga je motiviralo i na istraživanje o istočnjačkim kulturama, a upravo će se ovakva promišljanja kod Meštrovića, između ostalog primijetiti i u pogledu ustaljenih teoloških stavova.³⁷⁰ Impresije iz Egipta koje je Meštrović doživio tijekom putovanja biti će ponajviše projicirane kroz njegov budući stvaralački opus.³⁷¹

3.2.1. Putopis *Uspomene s puta po Istoku*

Hrvatski kipar Ivan Meštrović polazi sa skupinom klerika te zagrebačkim svećenikom msgr. Svetozarom Rittigom na putovanje Egiptom, Palestinom i Grčkom 1. svibnja 1927. godine, kako bi u izravnom doticaju sa najvećim svjetskim ljudskim dostignućima pronašao inspiraciju za svoj daljnji umjetnički rad.³⁷² Meštrović je na putovanju proveo mjesec dana točnije do 1. lipnja 1927., a Rittig je sve detalje sa istog vjerno zabilježio nizom fotografija, koje nam danas predstavljaju izrazito vrijedan povijesni izvor u pogledu Meštrovićeva boravka u Egiptu i znamenitosti koje je imao prilike vidjeti i posjetiti tijekom ovog putovanja.³⁷³

Prva stanica na putovanju je bio Egipat, a putnici su se smjestili u Kairu odakle su poduzeli svoju prvu posjetu Memfisu, Keopsovoj piramidi i Velikoj Sfingi.³⁷⁴ Nekoliko dana kasnije putnici su posjetili kompleks hramova u Luksoru gdje su obišli poznatu Dolinu kraljeva, hram kraljice Hatšepsut, obližnji Ramazej i Memnonove kolose, dok su u Karnaku imali prilike vidjeti čuveni Amonov hram. Svoje posljednje dane u Egiptu, skupina je provela u razgledavanju otoka Elefantine u Asuanu te otoka Filea s hramom posvećenog božici Izidi.³⁷⁵ Meštrovićevu oduševljenost Sfingom i njenom veličinom možemo već iščitavati u prvim crticama njegovih zapisa „*dolazili smo s jugoistočne strane, te se je Sfinga ocrtavala čas iz*

³⁶⁹ Meštrović 1962.

³⁷⁰ Meštrović 1962: 406.

³⁷¹ Tomorad 2020a: 150.

³⁷² Jurić Šabić 2020: 397.

³⁷³ Split: *Meštrovićeva Galerija*, FGM-1174; Jurić Šabić 2019: 133.

³⁷⁴ Meštrović 1962: 405-411.

³⁷⁵ Jurić Šabić 2019: 133; Jurić Šabić 2020: 398.

profila, čas s tri četvrta, dok joj ne dođosmo sučelice.“ Dok se Meštrović divio i otkrivao nove arhetipove egipatskog drevnog kiparstva, njegovi suputnici u Sfingi vide gnjusno krivovjerje Egipćana izraženo kroz simbol kipa „*vama je to možda dekorativno, ali mi koji znademo, što je to značilo i kako je bilo nakazno to božanstvo, koliko su ti simboli, kako ih Vi nazivate, daleko od pravog poimanja Boga, od istine, nama se koža ježi nad ovim ukrljcima pobijeđenoga pakla*“.³⁷⁶ Ova „*božanska životinja*“ i izravan susret s njom kao i neslaganje sa kolegama u svezi izvornog značenja kipa Sfinge, nagnula su Meštrovića na filozofsko-teološko promišljanje.³⁷⁷ No, ovakva razmišljanja potaknula su ga na subjektivno tumačenje egipatske religije, a Marija Meštrović u svom memoaru iznosi: „*Rittig je znao za Ivanova neortodoksna vjerska shvaćanja i nije o njima vodio mnogo računa. Njemu je, pak, u Egiptu Meštrović mogao objasniti čaroliju faraonske umjetnosti*“.³⁷⁸ Pokušavajući izraziti vlastiti stav, Meštrović započinje raspravu na temu istočnjačkih religija izjednačavajući ih sa zapadnjačkom dogmom „*sadržaj i smisao? O Bože moj, rekoh, traženje, dozivanje, odavanje počasti onomu nevidljivom, koji sve daje i drži. Jedno je vrijeme gledalo i odavalo počast ovako, drugo onako, ali u suštini je isto, izvor je isti, a i cilj je isti*“.³⁷⁹ Nakon rasprave ipak su se odlučili vratiti u Kairo, a potom navečer ponovno posjetiti Sfingu.³⁸⁰ Oko 23 sata putnici su stigli u Gizu kako bi što bolje mogli doživjeti noć na istoku, a Meštrović navodi „*piramida je po noći daleko veća nego po danu, i njezine četiri plohe kao i šiljasto stremljenje na gore u noći više dolazi do izražaja. Sunce po danu kao da je smanjuje, pritišće i splošnjuje k zemlji. I Sfinga je veća po noći*“.³⁸¹ Dok su svećenici i dalje vodili diskusiju oko značaja ovog egipatskog božanstva, Meštrović je zadivljujuće promatrao Keopsovu piramidu i njenu „*posestrimu*“ Sfingu.³⁸² Nakon Egipta, Meštrović se sa skupinom teologa i svećenika uputio prema Jeruzalemu „*za Meštrovića je posjet Egiptu i Svetoj zemlji bio ispunjenje velike želje. U tom je trenutku imao prilike putovati s prijateljem, monsinjorom Rittigom, koji nikad prije nije bio u Egiptu, ali je nekoliko puta posjetio Svetu zemlju. Ivan je tako imao stručnog vodiča na mjestu Isusova rođenja*“.³⁸³ U Svetome gradu skupina je provela pet dana tj. od 15. do 19. svibnja, a tijekom boravka ondje obišli su neke od najvažnijih lokaliteta. Tako je Meštrović imao prilike posjetiti Kupolu na stijeni, danas poznatiju kao Omarova džamija na Moriji, zatim Antoniju na trgu nekadašnjeg Herodova hrama, kraljevsku

³⁷⁶ Meštrović 1962: 406; Adamec 1993: 377.

³⁷⁷ Meštrović 1962: 407.

³⁷⁸ Meštrović 2011: 179.

³⁷⁹ Meštrović 1962: 406.

³⁸⁰ Meštrović 1962: 407.

³⁸¹ Meštrović 1962: 407-408.

³⁸² Meštrović 1962: 408.

³⁸³ Meštrović 2011: 179.

grobnicu, Getsemanski vrt kod Maslinske gore, grad Jerihon, te mjesto gdje je sv. Ivan Krstitelj krstio Isusa na rijeci Jordan.³⁸⁴ Dana 21. svibnja skupina je krenula prema sjeveru do Nazareta, izglednijeg mjesta Isusova rođenja. Ondje su proveli dva dana, 22. i 23. svibnja, a idućeg dana su se uputili posjetiti hramski kompleks u Baalbeku.³⁸⁵ Nakraju putovanja, Meštrović i njegovi suputnici ukrcali su se na brod koji je stigao iz Turske, kako bi još stigli posjetiti i nekadašnju antičku državu Grčku. Tamo su proveli vrijeme u Ateni i Korintu gdje su obišli i razgledali razne starine te imali mogućnost diviti se antičkim hramovima i drevnom grčkom graditeljstvu. Na povratak kući krenuli su brodom iz grčke luke Solun.³⁸⁶

Kroz cijelo poglavlje koje je Meštrović posvetio velikoj Sfingi u Gizi možemo primijetiti razlike u razmišljanjima i hipotezama Meštrovića i njegovih kolega. Neovisno o tome, Meštrović je u Sfingi ipak uspio pronaći svoju muzu „*a zašto da te ljudi ne vole, zašto te se plaše? Možda zato, što ti je oblik složen od životinja i čovjeka? Ili, ovi ljudi sada, što imaš oblik uopće? Ona kanda se nasmiješi, no to je bilo tako kratko ko munjeviti titraj, ostade mirna i nepomična. Al neki glas izidje, riječi se čujahu mada ne vidjah od kuda dolazahu ali znadijeh, da su od nje*“.³⁸⁷ Skupljene impresije sa putovanja te utjecaj staroegipatskog drevnog kiparstva uvelike će se očitovati u njegovom monumentalnom kipu Grgura Ninskog koji je danas postavljen u gradu Splitu. Iako je Meštrović figuru kipa prvotno zamislio kao puno manji model, visina njegove dimenzije je nakraju iznosila osam metara iznad zemlje.³⁸⁸ Njegov suputnik, msgr. Svetozar Rittig je o tome zapisao „*Gospode, brate, tvoj Grgur Ninski, dok smo bili na putu, narasao do Memnosova Kolosa. Ja, šta – tamo smo vidjeli kako treba da se radi. To su spomenici. Hiljade godina i svi vajeri ovoga svijeta nijesu mogli misirskih statua da unište, a Fidijinih je nestalo.*“³⁸⁹ Kip Grgura Ninskog predstavlja neposredan utjecaj Egipta na umjetnika jer je Meštrović upravo kroz njegovu veličinu promatrao i dugotrajnost egipatskih spomenika.³⁹⁰ Izvor nadahnuća kao i umjetnikovo slobodno tumačenje doživljenog ogleđa se i tijekom izgradnje obiteljskog mauzoleja u Otavicama, mjestu u kojem je Meštrović proveo svoje djetinjstvo. Meštrović ovdje ne stavlja fokus na veličinu crkve nego na njen vanjski izgled i unutrašnjost.³⁹¹ Iako faraonske grobnice naziva „*kamenim šatorima*“ neophodno je da su piramide ostavile velik dojam na njega u pogledu monumentalne strukture crkve.³⁹² Isto tako,

³⁸⁴ Jurić Šabić 2019: 136; Jurić Šabić 2020: 400.

³⁸⁵ Jurić Šabić 2019: 136; Jurić Šabić 2020: 400.

³⁸⁶ Jurić Šabić 2019: 136; Jurić Šabić 2020: 400.

³⁸⁷ Meštrović 1962: 408-410.

³⁸⁸ Jurić Šabić 2020: 401.

³⁸⁹ Rittig 1929: 34-38.

³⁹⁰ Ivaničević 1987: 188.

³⁹¹ Jurić Šabić 2020: 401-403.

³⁹² Meštrović 1962: 411.

prikaz Krista kao simbola žrtve i patnje, Meštrović prikazuje u jednom sasvim novom svjetlu. Ovaj put nije prikazano razapinjanje Krista, nego njegov blagi izraz lica i mladenačko tijelo koje je nošeno na krilima anđela, a koje možemo usporediti sa nekadašnjim prikazima orijentalnih božanstava.³⁹³ Utjecaje Egipta možemo primijetiti i u polukružnim nišama u kojima su smještena četiri evanđelista koja izgledaju kao egipatski bogovi, a prikazani su poput figura na staroegipatskim reljefima, odnosno lice je uhvaćeno iz profila, a tijelo frontalno.³⁹⁴ Tijekom izrade svoda kupole, Meštrović je imao priliku iskazati i svoja nova saznanja glede poimanja vjere i religije, koja je stekao u susretu s drugim kulturama tijekom putovanja 1927. godine.³⁹⁵ Uz pomoć osmišljenog ikonografskog programa, prema kojemu je najčešće prikazan Mojsije, a iza njega arkanđeli sa velikim krilima koji se uzdižu u nebo, Meštrović je ovoga puta pokušao prikazati sve utemeljitelje velikih svjetskih religija, u kojima je između ostalog važno mjesto zauzela i staroegipatska religija koju predstavlja apsolutni vladar Egipta odnosno faraon.³⁹⁶ Lik faraona lako je prepoznatljiv jer se uglavnom ukoliko nije nosio krunu pojavljivao s pokrivalom koje je bilo ukrašeno horizontalnim naborima tzv. klaftom ili nemesom.³⁹⁷ Osim prikaza predstavnika velikih religija, počasna mjesta bila su dodijeljena i umjetnicima – Meštrovićevu najvećem uzoru Michelangelu ali i njemu samom, kao glavnom graditelju vlastitog mauzoleja.³⁹⁸ Meštrovićeve demonstrirana djela dokaz su i odraz njegova razmišljanja o odnosu između čovjeka i Boga, odnosno o tome kako je umjetnik izravno nadahnut od Svevišnjega, a da su njegova djela produkt božanske prirode preko kojih umjetnik može izraziti svoje metafizičke, opće i univerzalne ideje, a koje će dotaknuti bilo koju osobu bez obzira na svaku razliku.³⁹⁹

3.2.2. Osobne razglednice iz Egipta poslane Ruži Meštrović

U ovome dijelu osvrnuti ćemo se na poslane razglednice upućene Meštrovićevoj, tada već bivšoj supruzi Ruži Meštrović, koje nam daju u uvid osobnije umjetnikovo viđenje putovanja Egiptom, Palestinom, Sirijom i Grčkom. Ove razglednice predstavljaju jedan oblik svojevrsnog putopisa te čitatelju omogućuju bolju vizualnu ali i rukopisnu predodžbu glede umjetnikove

³⁹³ Jurić Šabić 2020: 403.

³⁹⁴ Jurić Šabić 2020: 405.

³⁹⁵ Jurić Šabić 2020: 406.

³⁹⁶ Jurić Šabić 2020: 406-407.

³⁹⁷ Jurić Šabić 2020: 407.

³⁹⁸ Jurić Šabić 2020: 410.

³⁹⁹ Nova Akropola s.v. „Ivan Meštrović – Vječnost u kamenu“. (<https://nova-akropola.com/lijepe-umjetnosti/kiparstvo/ivan-mestrovic-vjecnost-u-kamenu/>), 11. lipnja 2022.

fascinacije oko posjećenih zemalja. Razglednice su po prvi puta prikazane na izložbi u Buenos Airesu 1928. godine, čija je organizatorica bila Ruža Meštrović, vrsna slikarica i kiparica.⁴⁰⁰ Danas se razglednice nalaze u vlasništvu obitelji Kaštelančić, koje su dobili kao nasljeđe od pratete Ruže Meštrović. Sabina Kaštelančić je 2019. na temelju ovih pisama objavila i knjigu pod nazivom *Ruža Meštrović and Ivan Meštrović - Artists and Friends. Letters* te u njoj iznijela cjelovitu prepisku dvoje umjetnika.⁴⁰¹

Meštrović je svoju prvu razglednicu sa putovanja, na kojoj se nalazi prikaz velike Sfinge te kompleks piramida iz Gize, poslao Ruži Meštrović 4. svibnja 1927. godine iz Kaira.⁴⁰² Na poštanskoj marki se nalazi lik Fuada I. (1922.-1936.) koji je bio prvi sultan Egipta, nakon što je Ujedinjeno Kraljevstvo priznalo egipatsku samostalnost.⁴⁰³ U njoj Meštrović piše o ekstremno visokim temperaturama s kojima se suočava na Bliskom istoku tijekom dana. Objašnjava kako su noći pak vrlo ugodne i prohladne, te da se zvijezde puno jasnije vide ondje nego u njegovoj rodnoj Dalmaciji.⁴⁰⁴ Dana 9. svibnja 1927. Meštrović šalje razglednicu iz Abidosa, najpoznatije dugotrajne nekropole čije je groblje korišteno od pretpovijesnih vremena.⁴⁰⁵ U tu čast on bira razglednicu sa prikazom hrama Setija I., u kojoj piše o velikim vrućinama te se šali na račun toga što je bijelac i ima osjetljivu kožu.⁴⁰⁶ Po odlasku iz Egipta, Meštrović 15. svibnja 1927. šalje Ruži Meštrović razglednicu iz Jeruzalema, koja prikazuje Zid plača, a koji ga je duboko dojmio. Strmovite dijelove Jeruzalema, Meštrović uspoređuje sa Dalmatinskim zagorom, točnije okolicom Drniša i Sinja. Navodi kako su karakteristike grada vrlo slične onima u Dalmaciji te da takvo nešto ne može proći ne zamijećeno kod jednog umjetnika.⁴⁰⁷ Tijekom svibnja Meštrović je poslao još četiri razglednice iz Jeruzalema. Prva prikazuje kraljevsku grobnicu, zatim druga Grobnice sv. Jakova i proroka Zaharije u Jošafatskoj dolini, treća Grobnice kraljeva i zadnja Samostan u stijenama u dolini Kidron.⁴⁰⁸ Na njihovoj poleđini kipar iznosi vrlo opsežan izvještaj o doživljenom te omogućuje čitatelju da spozna koja je to točno mjesta on posjetio prilikom svog boravka ondje. Tako primjerice piše da je imao prilike vidjeti Mrtvo more i rijeku Jordan, koja ga vrlo podsjeća na rijeku Jadro koja teče kroz grad Solin. Ponovno spominje iznimno visoke temperatura koja je tada, kako navodi na 52° C te kako u ovom dijelu pustinje nije vidio niti jednu pticu niti stablo. Dalje, navodi kako je u

⁴⁰⁰ Kaštelančić 2020: 323.

⁴⁰¹ Kaštelančić 2019b.

⁴⁰² Kaštelančić 2019a: 137-143; Kaštelančić 2020: 325.

⁴⁰³ *Encyclopedia Britannica* s.v. „Fu'ād I“. (<https://www.britannica.com/biography/Fuad-I>), 11. lipnja 2022.

⁴⁰⁴ Kaštelančić 2020: 325.

⁴⁰⁵ *Stara povijest* s.v. „Abidos“. (<https://www.starapovijest.eu/abidos/>), 12. lipnja 2022.

⁴⁰⁶ Kaštelančić 2019a: 143; Kaštelančić 2020: 326.

⁴⁰⁷ Kaštelančić 2019a: 143; Kaštelančić 2020: 328.

⁴⁰⁸ Kaštelančić 2019a: 143-147; Kaštelančić 2020: 328.

ranojutarnjim satima otišao do Betlehema, potom u Hebron gdje je posjetio Davidov ribnjak, a na putu do Jeruzalema i Salomonov ribnjak.⁴⁰⁹ Ova siromašna zemlja kao i teški životni uvjeti u kojima ljudi jedva preživljavaju ga je uvelike podsjećala na okolicu u kojoj je i sam proveo svoje djetinjstvo „*cijelo ovo gorje toliko nalikuje na selo oko Drniša, s nekoliko ovaca i koza i nešto trave i kukuruza, zatim malo maslina i vinograda*“. Potom navodi kako će izgledati ostatak njegova putovanja, odnosno piše kako će se prvo uputiti prema Nazaretu i Siriji, zatim da će otići posjetiti Grčku, te da će se preko Makedonije vratiti kući.⁴¹⁰ Iduću razglednicu Meštrović šalje 21. svibnja 1927., a na njenoj pozadini se nalazi poznata Crkva Navještenja koja se nalazi u Nazaretu.⁴¹¹ Ova razglednica je poslana odvojeno u Buenos Aires, gdje je Ruža Meštrović jedno vrijeme boravila pripremajući njihovu zajedničku izložbu.⁴¹² Ovdje Meštrović piše vrlo šturo te navodi samo kako mu se područje Samarije i Galileje čini ljepšim od Judeje, a kako ga ovi brežuljci i usjevi u dolinama uvelike podsjećaju na rodnu grudu.⁴¹³ Dolaskom u Siriju, Meštrović šalje dvije razglednice. Jedna prikazuje grad Damask za koji kaže kako je „*prilično zanimljiv grad, ali atmosfera nije baš ugodna*“⁴¹⁴, misleći vjerojatno na nemire koji su u to vrijeme bili prisutni zbog izbijanja protufrancuskog ustanka.⁴¹⁵ S puno više oduševljenja piše iz Baalbeke „*popeo sam se na brdo od 270m da stignem do ovog mjesta. Sutra trebam prijeći još jednu planina od 4000m kako bi mogao doći do mora. Nemam ništa protiv, divno je*“.⁴¹⁶ Svoju zadnju razglednicu sa prikazom Karijatidnog trijema, Meštrović je poslao iz Atene 1. lipnja 1927. godine. Njegovo putovanje se sada već bližilo kraju, a on nostalgično piše kako mu se čini da „*nakon Egipta i Sirije sve izgleda tako malo*“.⁴¹⁷

Nekoliko godina kasnije, Ruža Meštrović se također uputila na svoje prvo kružno putovanje Sredozemljem i Egiptom parobrodom SS *Kraljica Marija*, a njenu fotografiju ispred velike Sfinge u Gizi je snimio fotograf koji je bio zadužen za slikanje putnika na ovom luksuznom turističkom parobrodu.⁴¹⁸ Korespondencija između Ivana Meštrovića i njegove žene Ruže Meštrović, koja se odvijala preko razglednica danas predstavlja važan historiografski izvor u pogledu spoznaje raznih lokaliteta koje je Meštrović posjetio tijekom svog putovanja, zadivljujućih fotografija koje je ostavio iza sebe ali i zbog velikog filatelističkog interesa.

⁴⁰⁹ Kaštelančić 2019a: 147; Kaštelančić 2020: 332.

⁴¹⁰ Kaštelančić 2019a: 147; Kaštelančić 2020: 329-332.

⁴¹¹ Kaštelančić 2019a: 147; Kaštelančić 2020: 332-333.

⁴¹² Kaštelančić 2020: 323.

⁴¹³ Kaštelančić 2019a: 147; Kaštelančić 2020: 334.

⁴¹⁴ Kaštelančić 2019a: 147; Kaštelančić 2020: 334.

⁴¹⁵ Wikipedia s.v. „Great Syrian Revolt“. (https://upwikihr.top/wiki/Great_Syrian_Revolt), 12. lipnja 2022.

⁴¹⁶ Kaštelančić 2019a: 147; Kaštelančić 2020: 334.

⁴¹⁷ Kaštelančić 2019a: 147; Kaštelančić 2020: 334.

⁴¹⁸ Kaštelančić 2019a: 147-148; Kaštelančić 2020: 335-338; Tomorad 2020a: 58.

Njegovo putovanje Egiptom, Palestinom i Grčkom predstavlja samo jedan detalj njegova života, a na temelju kojeg možemo promatrati koliko su svjetska zbivanja i ono čemu je i sam svjedočio utjecala na njegov zaokret u stvaralaštvu – nastanak vrijednih skulptura sa staroegipatskim i antičkim motivima.

3.3. Andrija Štampar (rujan 1933.)

Andrija Štampar (1888. – 1958.) poznati je hrvatski liječnik koji djeluje u vrijeme dvaju velikih Svjetskih ratova. Iako dolazi iz manjeg mjesta Drenovca gdje je većina stanovništva bila nepismena, Štampar je uz svog oca koji je bio učitelj vrlo brzo razvio svoje znanje i nadarenost.⁴¹⁹ Školovanje je započeo u Drenovcu te nastavio u naselju Mrzović, a srednju školu je upisao u Vinkovcima. Upravo ova manja naselja u kojima je Štampar proveo svoje djetinjstvo će kasnije uvelike utjecati na njegovu duboku povezanost s malim čovjekom i njegovim problemima kao i na upotrebu metode prosvjećivanja kojom se nastajalo unaprijediti zdravlje i svakodnevnica ljudi.⁴²⁰ Štampar je završio studij medicine u Beču, koji je između ostalog tada predstavljao i jedan od najvećih centara medicinske znanosti.⁴²¹ Po završetku fakulteta zaposlio se kao općinski liječnik u Novoj Gradiški, a potom kao zdravstveni savjetnik Povjereništva za socijalnu skrb Narodnoga vijeća u Zagrebu. U Ministarstvu narodnog zdravlja u Beogradu je bio imenovan načelnikom Higijenske službe te je uspostavio javnozdravstveni sustav Kraljevine Jugoslavije otvorivši 250 higijenskih ustanova.⁴²² Nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature je prisilno umirovljen, te započinje sa svojim radom van granica Hrvatske. Radeći u Ministarstvu zdravstva sudjelovao je i dolazio u dodir s raznim međunarodnim organizacijama poput Zdravstvene organizacije Lige naroda, koja je bila glavni zagovornik u promicanju međunarodnog zdravlja te Rockefellerove fondacije, koja je u međuratnom razdoblju bila vodeća institucija za suradnju, povezivanje i financiranje javnog zdravstva te unapređenja medicinskih istraživanja.⁴²³ U razdoblju od 1931. do 1938. Štampar je kao glavni stručnjak ove dvije organizacije obišao gotovo cijeli svijet, uključujući i Egipat, a kako bi mogao sudjelovati u stvaranju međunarodnog javnozdravstvenog poretka te modernog zdravstvenog sustava Kine.⁴²⁴ Svoje doživljaje, dojmove i razmišljanja sa ovog putovanja Štampar je ostavio u obliku

⁴¹⁹ Kusić 2009: 10.

⁴²⁰ Kusić 2009: 9-10.

⁴²¹ Kusić 2009: 11.

⁴²² Kusić 2009: 11-14.

⁴²³ Kusić 2009: 12-16.

⁴²⁴ Kusić 2009: 16.

dnevničkih zapisa, a u nastavku ćemo pokušati analizirati manji dio dnevnika u kojemu Štampar iznosi kraći opis putovanja kroz Sueski kanal, a na temelju kojega ćemo istražiti koliko se gospodarsko područje Egipta izmijenilo samom izgradnjom kanala.

3.3.1. Putopis *Dnevnik s putovanja* (1931. – 1938.)

Dnevnik s putovanja Andrije Štampara sastoji se od devet različitih cjelina, a u njima autor opisuje svoj put po Europi, Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Dalekom istoku, Turskoj, Bugarskoj i Španjolskoj.⁴²⁵ Ovi putopisni dnevnici danas se čuvaju unutar Osobnog arhivskog fonda Andrije Štampara u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu⁴²⁶ dok se kopija *Dnevnika* čuva u knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Ovu je kopiju započeo obrađivati akademik Mirko Dražen Grmek, a kasnije nastavio Ivo Padovan. Kopija rukopisa je konačno objavljena 2008. godine, te je na ovaj način široj javnosti omogućen uvid u ovo značajno djelo.⁴²⁷ Njegov put prema dataciji unesenih bilježaka, započeo je 22. rujna 1931. godine, a u konačnici je završio 3. svibnja 1938. godine.⁴²⁸ Godine 1933. Štampar ostaje bez svoje supruge Marije Mešnjak, te kreće na svoje drugo putovanje na Daleki istok. Veći dio ovog dijela dnevnika uglavnom nije datiran te stoga ne možemo sa sigurnošću ni utvrditi datum njegova povratka.⁴²⁹ U cjelokupnom razdoblju, Štampar je Egipat posjetio u više navrata te je u zapisima datiranim od 22. do 26. rujna 1933. zabilježio bitne znamenitosti s kojima se susreo na putu od Genove do egipatskog grada Port Saida, koji je izgradnjom Sueskog kanala postao vrlo značajna pomorska luka.⁴³⁰ Njegova druga dva putovanja u Egipat nisu dokumentirana, no o njegovu putovanju nam svjedoče fotografije koje su nastale tijekom druge polovice 20. stoljeća, a koje prikazuju susret Štampara sa tadašnjim egipatskim predsjednikom Gamal Abdel Naserom.⁴³¹

Doktor Andrija Štampar se na svoje drugo putovanje na Daleki istok uputio 22. rujna 1933. godine.⁴³² Stigavši u Genovu, ukrcao se na nizozemski parobrod SS *Christaan Huygens* koji je tad još uvijek bio u službi putničkog broda.⁴³³ Za putovanje ovim velikim i skupocjenim

⁴²⁵ Dugac 2009: 24.

⁴²⁶ Zagreb: *Hrvatski državni arhiv*, HR-HD-831 Andrija Štampar 5.1 Dnevnički zapisi.

⁴²⁷ Dugac 2009: 23-24.

⁴²⁸ Dugac 2009: 23-25.

⁴²⁹ Dugac 2009: 24.

⁴³⁰ Štampar 2008: 153-155; Tomorad 2019: 75; Tomorad 2020a: 27.

⁴³¹ Tomorad 2019: 75; Tomorad 2020a: 27.

⁴³² Štampar 2008: 149.

⁴³³ Štampar 2008: 150.

brodom Štampar je bio obvezan platiti pristojbu otprilike oko 50 tisuća franaka.⁴³⁴ S obzirom da mu je neposredno prije putovanja preminula njegova žena Marija, Štampar piše vrlo sjetno i sumorno „*poslije večere se pleše i zabavlja. Ja se povlačim u kut i promatram događaje oko sebe. Nemam volje da se bilo kome približim, nego sam neprestano zaokupljen svojim mislima*“.⁴³⁵ Brod je pristao u Port Saidu, gradu koji tada ima oko 120 tisuća stanovnika, a putnici su se ondje mogli zadržati četiri sata. Po dolasku, Štampar navodi kako ideja o izgradnji Sueskog kanala seže još iz vremena starog vijeka kada su faraoni pokušali prekopati kanal između Sredozemnog i Crvenog mora.⁴³⁶ Navodi kako su ga na ulazu u grad dočekali brojni vodiči te da je bio primoran izabrati jednoga od njih. Štampar objašnjava kako ovim vodičima nije cilj pokazivati i tumačiti povijesne i kulturne znamenitosti nego natjerati turiste da potroše što više novaca u nekoj od trgovina jer oni za tu prodanu robu ostvaraju određenu novčanu naknadu.⁴³⁷ Nadalje, spominje kako je ondje izrazito prisutna pornografija te da mu razni ljudi nude tzv. *francuske slike* i pokazuju ih potajice. S obzirom da tako otvoreno maltretiraju putnike, Štampar smatra kako je vjerojatno riječ o organiziranom kriminalu jer je pornografija početkom 20. stoljeća bila kažnjiva zatvorom.⁴³⁸ Osim toga, navodi kako je vrlo rasprostranjena i ilegalna trgovina drogom „*treći mi prilaze i još tajanstvenije govore o otrovima, kokainu i heroinu, čija je trgovina tako rasprostranjena u ovim krajevima*“.⁴³⁹ Izuzev navedenog, Štampar bilježi kako je mnogo starih građevina u Port Saidu obnovljeno te da se za djecu od iduće godine (1934.) uvodi obvezno obrazovanje. Piše i o tome kako su i u ostalim gradovima uvjeti za život poboljšani te da šesteročlana obitelj može sasvim dostojno živjeti sa 15 egipatskih funti mjesečno jer cijena stana od četiri sobe iznosi otprilike 3£ mjesečno. Štampar bilježi i iznose plaća koje dobivaju činovnici. Pa tako navodi da egipatski činovnici mjesečno zarađuju od 2£ do 20£ dok europski činovnici zarađuju puno više i to od 12£ do 65£ mjesečno. Najviše zarađuju činovnici koji rade na Sueskom kanalu, a oni mjesečno primaju od 20£ do 180£.⁴⁴⁰ Iz *Dnevnika* saznajemo i o tome kako se seljaci nalaze u najnepovoljnijem položaju zbog opadanja cijene pamuka, a najvjerojatnije zbog pojave masovne proizvodnje i povećanja uvoza vlakana.⁴⁴¹ Kao član Lige naroda odnosno Zdravstvene organizacije, obišao je i zdravstvene institucije kako bi se uvjerio u svrhovitost istih. Navodi kako je siromašnom puku

⁴³⁴ Štampar 2008: 154.

⁴³⁵ Štampar 2008: 153.

⁴³⁶ Štampar 2008: 153.

⁴³⁷ Štampar 2008: 153-154.

⁴³⁸ Štampar 2008: 154.

⁴³⁹ Štampar 2008: 154.

⁴⁴⁰ Štampar 2008: 154.

⁴⁴¹ Štampar 2008: 154.

omogućeno besplatno liječenje u državnim bolnicama te se uvjerio u funkcionalnost vodoopskrbnog sistema. Ističe da je u tu svrhu otvorena i nekolicina privatnih poliklinika za smještaj s najviše 30 kreveta te da je pandemija kolere konačno završena. Premda je početkom 19. st. provedena tzv. higijenska reforma, Štampar objašnjava kako prostitucija i dalje zadaje veliku brigu javnom zdravstvu.⁴⁴² Nakon razgledavanja se ponovno ukrcao na brod, a tijekom plovidbe Sueskim kanalom, on bilježi „u kanalu smo. Pored njega prolaze vlakovi, a među njima i čuveni bijeli ekspres. Kraj kanala je i moderan asfaltirani put kojim automobili prolaze na pojedina mjesta uređena kao kupališta.“⁴⁴³ Štampar potom nastavlja svoje putovanje prema Kini, kao konačnom odredištu.⁴⁴⁴

Razdoblje u kojem nastaje *Dnevnik* Andrije Štampara obilježeno je različitim reformama na području regionalnog, ali i međunarodnog javnog zdravstva, a svojim djelovanjem on se posebice iskazao u procesu prosvjeđivanja stanovništva te u borbi protiv zaraznih bolesti.⁴⁴⁵ Na temelju njegovih dnevničkih zapisa možemo uvidjeti koliko je tijekom 30-ih godina 20. stoljeća zdravstveni sustav u Egiptu uznapredovao, a pretežno po pitanju izgradnje zdravstvenih ustanova te opremanja bolnica funkcionalnom medicinskom aparaturom. Osim toga, Štampar iznosi i neke vrlo važne podatke u vezi izgradnje Sueskog kanala, na temelju kojih možemo uvidjeti koliko se zapravo izgradnjom ovog umjetnog kanala uvelike promijenila i svakodnevica Egipćana.

3.4. Grga Novak (prosinac 1932. – ožujak 1933.) i (srpanj 1935.)

Sveučilišni profesor Grga Novak (1888. – 1978.) jedan je od najutjecajnijih hrvatskih povjesničara i arheologa, koji se kontinuirano bavio egipatskom poviješću te koji je svojim radom i zalaganjem uvelike pridonio razvoju egiptologije kao znanosti.⁴⁴⁶ Izučavao je povijest, geografiju i arheologiju na studijima u Zagrebu, Beču i Pragu, a doktorirao je povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1913. godine.⁴⁴⁷ Godine 1920. se zaposlio kao profesor stare povijesti na Filozofskom fakultetu u Skopju, a potom od 1924. do 1959. predaje i kao redovni profesor, docent na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.⁴⁴⁸ Tijekom svoje akademske karijere,

⁴⁴² Štampar 2008: 154; *Wikipedia* s.v. „Social hygiene movement“ (https://en.wikipedia.org/wiki/Social_hygiene_movement), 19. lipnja 2022.

⁴⁴³ Štampar 2008: 155.

⁴⁴⁴ Dugac 2009: 28-30.

⁴⁴⁵ Kusić 2009: 13.

⁴⁴⁶ Tomorad 2015: 4; Tomorad 2016b: 235; Tomorad 2019: 156.

⁴⁴⁷ Tomorad 2003: 115; *Hrvatska enciklopedija* s.v. „Novak, Grga“ (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44211>), 24. lipnja 2022.

⁴⁴⁸ Tomorad 2003: 115.

Novak je izabran za predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u razdoblju od 1958. do 1978., a jedno vrijeme je obnašao i funkciju dekana Filozofskog fakulteta te rektora Sveučilišta u Zagrebu.⁴⁴⁹ Počeci njegovih istraživanja naziru se već tijekom 1909. godine kada u časopisu *Mlada Hrvatska* objavljuje članak *Lijepa literatura u starom Egiptu* u kojemu je sustavno i pregledno iznio prikaz staroegipatske književnosti do kraja Novog kraljevstva.⁴⁵⁰ Novak je tijekom tridesetih godina 20. st. u dva navrata boravio u Egiptu, a on predstavlja jednog od prvih hrvatskih putnika koji na svoje putovanje odlazi isključivo zbog znanstvene i istraživačke svrhe.⁴⁵¹ Tijekom svog boravka ondje, istražio je razne egipatske arheološke lokalitete kao i egipatsku kulturnu baštinu, a svojim je svesrdnim trudom i javnim predavanjima ukazao na nova tumačenja drevne egipatske civilizacije u kontekstu europske civilizacije.⁴⁵² Na temelju ovih putovanja, Novak je objavio niz članaka u novinama *Novosti*⁴⁵³, a 1945. mu je izdana i putopisna knjiga *U zemlji faraona*⁴⁵⁴. Tijekom 40-ih godina napisao je i nekolicinu znanstvenih studija za *Hrvatsku enciklopediju*⁴⁵⁵, a najveći doprinos predstavlja njegov tekst o povijesti i staroegipatskoj kulturi te razvoju egiptologije.⁴⁵⁶ Razvojem znanstvenih metoda došlo je i do novih znanstvenih spoznaja, a Grga Novak 1963. odlazi na svoje treće istraživačko putovanje u Egipat. Po povratku, objavljuje monografiju pod nazivom *Egipat, prehistorija, faraoni, osvajači* u kojoj na 280 stranica detaljno tumači cjelokupni razvoj egipatske civilizacije.⁴⁵⁷ Ovim djelom, Novak je unaprijedio razvoj egiptologije na hrvatskim prostorima te potaknuo buduće egiptologe na sustavni rad i proučavanje egipatske građe koja se nalazi u Hrvatskoj.⁴⁵⁸

3.4.1. Izvještaji u novinama *Novosti*

U novinskom članku pod naslovom *Iz Trsta u Egipat*, Novak je opisao svoje dojmove s putovanja od Trsta do Aleksandrije.⁴⁵⁹ Na svoje prvo putovanje krenuo 24. prosinca 1932. godine iz talijanskog grada Trsta, gdje se ukrcao na parobrod SS *Gange*.⁴⁶⁰ U nastavku članka,

⁴⁴⁹ Munić 2010: 107-108; Tomorad 2019: 156.

⁴⁵⁰ Novak 1909; Tomorad 2003: 115-116.

⁴⁵¹ Tomorad 2003: 116-121; Munić 2010: 108; Tomorad 2016b: 235.

⁴⁵² Tomorad 2003: 121; Munić 2010: 108; Tomorad 2016b: 235.

⁴⁵³ Tomorad 2003: 117-121.

⁴⁵⁴ Novak 1945.

⁴⁵⁵ Tomorad 2003: 123-127.

⁴⁵⁶ Tomorad 2003: 115-134; Munić 2010: 108; Tomorad 2016b: 235; Tomorad 2019: 156.

⁴⁵⁷ Novak 1967.

⁴⁵⁸ Novak 1967; Tomorad 2003: 129-133; Munić 2010: 108-110; Tomorad 2016b: 235; Tomorad 2019: 156.

⁴⁵⁹ Novak 1933a.

⁴⁶⁰ Novak 1933a.

Novak opisuje ovaj veliki preoceanski putnički parobrod. Objašnjava kako je parobrod nekoliko puta preimenovan te da se ranije nazivao *Kaiser Franz Joseph*, a da je nakon završetka Prvog svjetskog rata dobio naziv prema bivšem američkom predsjedniku Woodrowu Wilsonu. SS *Gange* je bio opskrbljen tadašnjom najmodernijom opremom, a upravo zbog I. klase ova linija se još nazivala i *Luxus-Express Europa-Egipat*.⁴⁶¹ Iz članka možemo saznati kako je parobrod bio opremljen s 424 kreveta, no da je na brodu bilo svega 58 putnika što je vjerojatno posljedica Velike ekonomske krize koja je uslijedila po završetku rata. Neovisno o tome, putnici su i dalje mogli uživati u luksuznom ugođaju broda i raznim organiziranim zabavnim sadržajima.⁴⁶² U idućem članku *Pariz starog svijeta – Aleksandrija*, Novak prvo iznosi neke općenite informacije u svezi povijesti i kulture antičke Aleksandrije, kao i o njenom osnivaču Aleksandru Velikom.⁴⁶³ Na putu prema egipatskoj luci, putnici su se susreli sa hladnim vjetrom „*levantom*“ koji je sprječavao slobodnu šetnju palubom, no nakon što je brod pristao, mogli su napokon sigurno izaći iz svojih kabina te uživati u „*divnoj aleksandrijskoj noći*“.⁴⁶⁴ Novak je u Aleksandriju stigao 30. prosinca 1932., a po izlasku s parobroda dočekali su ga tzv. nosači prtljage s kojima nije imao dobro iskustvo. Kao i preostale putnike, ni Novaka pretežno nije oduševila Aleksandrija „*u Aleksandriji danas nema ništa što bi stranca koji nije došao trgovačkim poslom moglo da privuče*“.⁴⁶⁵ Osim stupa iz nekadašnjeg hrama Serapeuma, kojega su pogrešno nazivali Pompejevim stupom i ostataka poganskih katakombi iz 2. st., Novak objašnjava kako povjesničar ondje nema što proučavati. No, navodi kako je i samo poznavanje povijesti grada dovoljna činjenica da spoznamo kolika je bila nekadašnja slava Aleksandrije. U kontekstu toga, Novak spominje najpoznatiju kraljicu dinastije Ptolomejevića – Kleopatra VII. Teja Filopator, koja je u izvorima prikazana kao velika zavodnica Gaja Julija Cezara i Marka Antonija.⁴⁶⁶ Novak je potom vlakom oputovao do Kaira, gdje je pristigao 5. siječnja 1933.⁴⁶⁷ Grad ga je očarao svojim blještavilom, te navodi kako se Kairo ne razlikuje previše od ostalih „*velikih europskih gradova*“.⁴⁶⁸ U nastavku je prikazao kako izgleda život tadašnjeg Kaira te opisao Egipat kao slobodnu zemlju koja se i dalje *de facto* nalazila pod protektoratom Engleske.⁴⁶⁹ Novak tako piše da stanovništvo Kaira čine najviše Egipćani, zatim Grci i Talijani, a potom Židovi. Spominje i nepovoljnu situaciju seljaka tzv. felaha koji predstavljaju autohtone

⁴⁶¹ Novak 1933a; Bašić 2013: 274.

⁴⁶² Novak 1933a.

⁴⁶³ Novak 1933b.

⁴⁶⁴ Novak 1933b; Bašić 2013: 274.

⁴⁶⁵ Novak 1933c; Tomorad 2019: 156; Tomorad 2020a: 53.

⁴⁶⁶ Novak 1933c; Tomorad 2018b: 107-132.

⁴⁶⁷ Novak 1933d; Tomorad 2016b: 236; Tomorad 2020a 53.

⁴⁶⁸ Novak 1933d.

⁴⁶⁹ Novak 1933d; Tomorad 2016b: 236.

Egipćane te pitanje napuštene djece u Kairu koja žive kao beskućnici. Osim toga, navodi kako je iz razgovora s jednim Egipćaninom spoznao o tome koliko je zapravo bio velik utjecaj Britanaca u Egiptu. Ističe kako se negativan učinak ovakve vladavine poglavito mogao primijetiti u pitanjima koja se vežu za poslove školstva i socijalne politike, te kako se egipatski nacionalisti trude oduprijeti ovakvom dominantnom utjecaju Velike Britanije i nastoje stvoriti jedinstvenu egipatsku nacionalnost.⁴⁷⁰ Dok je prolazio kroz uske kairske ulice, Novak se susreo sa velikom gužvom te gomilom ljudi različitih rasa koji su prodavali i razmjenjivali „svakovrsnu robu“. Ovakav prizor ga je podsjećao na razne radione kakve se mogu najčešće vidjeti u Skopju ili Sarajevu. Najviše ga je oduševila ulica Muski za koju kaže kako je ono „najinteresantnija čaršija Orijenta i svakako najveća“.⁴⁷¹ Tijekom ramazanske noći, uputio se prema modernom dijelu Kaira te posjetio restoran *Kursaal* u ulici Elfi Bey koji je projektirao zagrebački arhitekt Milan Freudenreich.⁴⁷² Tijekom boravka u Kairu, Grga Novak je snimio i izradio nekoliko fotografija koje prikazuju znamenitosti s kojima se susreo prilikom svog putovanja. Ipak, originalne fotografije nisu preživjele ali su zabilježene u njegovim objavljenim novinskim člancima te u putopisnoj knjizi *U zemlji faraona*.⁴⁷³ U siječnju 1933. posjetio je drevni egipatski grad Heliopol, a potom i moderni dio grada. Navodi kako je u povijesti ovaj grad bio važno kulturno i vjersko središte, a pogotovo u razdoblju V. i VI. dinastije kada je glavno egipatsko božanstvo postao bog sunca Atum.⁴⁷⁴ Ondje je posjetio obelisk Seostrisa I. te tzv. Marijino stablo ispod kojega se na putu u Egipat odmarala sveta obitelj. Zatim je posjetio moderni Heliopol kojeg je nazvao „novim Kairom“.⁴⁷⁵ U idućem članku, opisuje svoje dojmove iz Memfisa koji ga nije previše oduševio. Novak se u Memfis uputio automobilom sa dvojicom Zagrepčana koje je upoznao na parobrodu i vodičem „s nama je i vodič, koji je za prvi pohod u okolicu potreban, jer on pozna puteve, a osim toga goniči deva govore redovno samo arapski, a tek natucuju po koju riječ engleski ili francuski“⁴⁷⁶. Nakon što su pristigli u Memfis, Novak se nadao razgledavanju ostataka ove nekadašnje egipatske prijestolnice, no ostao je razočaran viđenim „na mjestu staroga Memfisa danas je samo šuma paoma i samo dva jača ostatka drevnoga grada: jedna velika sfinga i kolosalni kip faraona Ramsesa II.“⁴⁷⁷ Isto tako, iz njegovih zapisa možemo zaključiti i o tome koliko je lokalitet zapravo zapušten i nedovoljno

⁴⁷⁰ Novak 1933d.

⁴⁷¹ Novak 1933d.

⁴⁷² Novak 1933d; Tomorad 2020a: 53.

⁴⁷³ Novak 1933d; Tomorad 2016b: 236; Tomorad 2020a: 53.

⁴⁷⁴ Novak 1933f.

⁴⁷⁵ Novak 1933f.

⁴⁷⁶ Novak 1933g.

⁴⁷⁷ Novak 1933g.

zaštićen od vanjskih utjecaja. Potom su se uputili prema Sakari do koje im je trebalo pola sata vožnje. Ondje su pogledali stepenastu piramidu Đosera te grobnicu nadzornika Tija. Novak je razgledao i unutrašnjost mastabe, te navodi kako je njen prostor ukrašen raznim živopisnim reljefima koji ističu važnost Tija spram ostalih likova. Tom prilikom je opisao i prikaz poznatog reljefa koji prezentira scenu iz lova na vodene konje.⁴⁷⁸ Idućeg dana odlučili su posjetiti Gizu. Na putu do grada, Novak svjedoči raznim oblicima prijevoznih sredstava te novoj sagrađenoj cesti. U svojim zapisima piše kako se na cesti od Gize do piramida mogu primijetiti razne marke automobila, poput Rolls-Roycea i Forda, no da se uz ove moderne oblike putovanja i dalje koriste deve, konji i magarci kao prijevozno sredstvo.⁴⁷⁹ Prvo su otišli do Khufove piramide, te su razgledali njenu unutrašnjost. Ondje su imali prilike vidjeti kraljevsku dvoranu te poznati faraonov sarkofag koji je sačinjen od crvenog granita. Nakon toga su se uputili do Kafrine i Menkaurove piramide. Bili su preumorni da se popnu na Khufovu piramidu pa su samo otišli vidjeti veliku Sfingu, a koju Novak opisuje kao „*mirnu čuvaricu Kefrenovog groba*“.⁴⁸⁰ Nakon razgledavanja uputili su se u luksuzni hotel *Mena house* gdje su odlučili popiti čaj i uživati u zalasku sunca.⁴⁸¹ U svom idućem članku naziva *U šumi stupova drevnih hramova*, Novak je opisao kompleks hramova u Karnaku. Navodi kako su ovi hramovi poznati po ruševinama koje su posvećene egipatskim bogovima, a u prvom redu bogu Amunu, glavnom božanstvu drevne Tebe.⁴⁸² Objašnjava kako je prilikom posjete ovih lokaliteta najbolje koristiti Baedekerov turistički vodič jer lokalni vodiči često pokazuju samo ono što zanima širu publiku i najčešće samo nabrajaju nazive kipova.⁴⁸³ Ovom prilikom je posjetio Karnak, veliki Amunov hram, a unutar prostora hrama ostatke obeliska Tutmozisa I. i Tutmozisa III. te kraljice Hatšepsut. Posjetio je i manji hram boga Ptaha koji je smješten na sjevernoj strani Amunova hrama.⁴⁸⁴ Početkom veljače 1933. Novak je napustio Kairo i kupio povratnu kartu do Asuana sa stajalištima u El Balijani, Denderi, Luksoru, Edfu, Ombosu i Asuanu.⁴⁸⁵ S obzirom da je još htio posjetiti i arheološki lokalitet Tell el-Amarnu, promijenio je svoj plan putovanja te se iskrcao u Meleui i odlučio ondje prenoćiti. U vlaku je upoznao trgovca iz Aleksandrije koji mu je objasnio najlakši put za doći do Amarne te ga upozorio na opasnosti stanovnika iz Der Mavasa.⁴⁸⁶ U Meleuiu je isprobao lokalnu kuhinju iako je u Baedekeru pročitao kako je lokalna

⁴⁷⁸ Novak 1933g; Tomorad 2016b: 237.

⁴⁷⁹ Novak 1933h.

⁴⁸⁰ Novak 1933h.

⁴⁸¹ Novak 1933h.

⁴⁸² Novak 1933i.

⁴⁸³ Novak 1933i.

⁴⁸⁴ Novak 1933i.

⁴⁸⁵ Novak 1933j; Tomorad 2020a: 54.

⁴⁸⁶ Novak 1933j.

hrana opasna za Europljane jer najčešće nije dovoljno termički obrađena.⁴⁸⁷ Idućeg dana stigao je u Tell el-Amarnu te je vrijeme proveo razgledavajući lokalne grobnice te ostatke nekadašnje prijestolnice Amenhotepa IV. Novak navodi kako je slične ostatke staroegipatskog načina života vidio i kod Deir el-Medine te kako oba nalazišta vjerodostojno prikazuju način na koji su građene kuće, njihov raspored prostorija te kako su izgledali životni uvjeti u njima.⁴⁸⁸ Dana 4. veljače 1933. Novak se zaputio u Luksor gdje je odsjeo u hotelu *Luxor Winter Palace*. Dok je šetao ulicama Luksora, primijetio je razne prodavaonice sa starim i antiknim predmetima. Međutim, Novak upozorava kako je većina ovih predmeta imitacija određene starine te da se originalni stari antikviteti mogu samo kupiti u Muzeju u Kairu.⁴⁸⁹ Svoje putovanje potom je nastavio prema Asuanu. Ondje ga je najviše impresionirala njegova okolica i ugodna klima „ima i u njegovoj okolini starih egipatskih spomenika ali ti su upravo sitni prema veličanstvenim piramidama kod Kaira i divnim hramovima i grobnicama kraj Luksora“. Ipak, ondje je odlučio posjetiti hram Horusa u Edfu i hram u Kom Ombu.⁴⁹⁰ U Asuanu je upoznao jednog vlasnika broda, koji ga je potom prevezao do otoka Elefantine kako bi posjetio poznati nilometar. Navečer se vratio u hotel *Cataracte* u kojem je prenoćio.⁴⁹¹ Idućeg dana je kupio kartu za vlak kako bi mogao posjetiti „gigantsku“ asuansku branu. Nakon izlaska iz vlaka unajmio je jednog dragomana koji ga je prevezao brodicom do otoka Filea, a kasnije i do brane. Nažalost Novak nije imao prilike vidjeti cijeli otok jer je u to vrijeme velik dio njega bio poplavljen vodom „sada je Izidin hram cijeli pod vodom. Samo su nad njom visoki piloni, gornji dijelovi stupova i kapiteli najljepše zgrade na otoku, dražesnog upravo kioska“.⁴⁹²

3.4.2. Putopisna knjiga *U zemlji faraona* (1946.)

Godine 1946. Novak je objavio putopisnu knjigu *U zemlji faraona* koja se sastoji od trinaest ranije objavljenih i već analiziranih članaka te dodatnih šest tekstova koji iz nepoznatih razloga nisu bili objavljeni u novinama *Novosti*. S obzirom na određene preinake koje se nalaze u ovome djelu te dodane tekstove, u nastavku ćemo pokušati analizirati cjelovito Novakovo putovanje u Egipat. Analizirajući putopisno djelo više pažnje ćemo posvetiti dijelovima koji prethodno nisu spomenuti ili nisu dovoljno razjašnjeni.

⁴⁸⁷ Novak 1933j.

⁴⁸⁸ Novak 1933j.

⁴⁸⁹ Novak 1933k.

⁴⁹⁰ Novak 1933l; Tomorad 2020a: 55.

⁴⁹¹ Novak 1933l.

⁴⁹² Novak 1933m.

Na svoje prvo i najduže putovanje Grga Novak se uputio 29. prosinca 1932. godine. Čekajući da se ukrca na parobrod SS *Gange*, Novak opisuje dvoranu za putnike koja je „opskrbljena svim modernim komforom“ te navodi kako je to već peta otvorena zgrada koja je namijenjena za promet prekooceanskim krajevima.⁴⁹³ U Trst su stigli 24. prosinca u 10 ujutro, a potom su krenuli prema luci Brindisi otkud su trebali nastaviti put prema Aleksandriji. Tijekom putovanja, Novak je oduševljen čistoćom i komforom koji nudi parobrod te navodi kako tijekom dana može uživati u raznom glazbenom sadržaju, a u večernjim satima u posebno organiziranom koncertu ili kinu.⁴⁹⁴ Rasvijetljena luka Aleksandrije ipak ga nije previše oduševila, no akademik je svejedno prilikom posjete ovog grada zabilježio dvije fotografije od kojih jedna prikazuje pogled na samu luku, a druga jednu od ulica u centru Aleksandrije.⁴⁹⁵ Novak se potom taksijem odvezao do željeznice i vlakom otputovao u Kairo. Za razliku od Aleksandrije, Kairo ga je uvelike oduševio „*Kairo je središte egipatske današnje države, središte egipatske trgovine i egipatske kulture*“. Ipak, iznenadila ga je činjenica o lošem ekonomskom statusu građana kao i to da veliki dio populacije u Kairu ne zna čitati niti pisati.⁴⁹⁶ Nakon što je razgledao „*žive ulice Kaira*“, Novak se idućeg dana uputio prema Heliopolu. Za stari dio grada navodi kako je sasvim napušten dok se modernim dijelom Heliopola, koji se sastoji od širokih ulica, drvoreda, parkova, igrališta, trkališta i luksuznih velikih palača, Egipćani uvelike ponose. U svezi toga Novak piše „*ni po čemu ne biste poznali, da ste ipak u jednom orijentalnom gradu*“. Uz to, navodi i kako ondje uglavnom živi bogato građanstvo sa vlastitim automobilima i palačama koje su izgrađene u arapskom stilu.⁴⁹⁷ Novak zatim nastavlja svoje putovanje u Memfis. Tamo je posjetio ostatke drevnog grada, ali je istima ostao razočaran. Primjećuje kako je od ostataka drevnog grada ostalo toga jako malo te navodi razloge zašto je to tako „*nove palače bile su građene od opeke, a sjaj i raskoš postizao se skupocjenim drvetom, slikama i rezbarijama. Zbog toga su kraljevske palače s vremenom nestale*“. Nakon toga se uputio do Sakare gdje je posjetio stepenastu piramidu Đosera i mastabu Tija, a zatim do Gize gdje je pogledao sve tri velike piramide.⁴⁹⁸ Nakon razgledavanja, Novak se otišao odmoriti u prvoklasni hotel *Mena House*.⁴⁹⁹ Osim razgledavanja spomenika i znamenitosti, pokušao je stupiti u kontakt i sa lokalnim stanovništvom. Tijekom razgovora sa prijateljem, odnosno profesorom koji je predavao u jednoj od kairskih škola, Novak saznaje poneke informacije

⁴⁹³ Novak 1946: 7.

⁴⁹⁴ Novak 1946: 11.

⁴⁹⁵ Novak 1946: 17-20.

⁴⁹⁶ Novak 1946: 29.

⁴⁹⁷ Novak 1946: 37-40.

⁴⁹⁸ Novak 1946: 46-55.

⁴⁹⁹ Novak 1946: 56.

glede običaja i života Egipćana. Pa je tako raznoliko stanovništvo Egipta podijelio na afričko i azijsko. Kopte i felaha smatra potomcima pravih Egipćana, a prema njegovim zapisima saznajemo kako je početkom 1933. u Egiptu živjelo oko 850 tisuća Kopta. Osim toga Novak je opisao i svakodnevni život i običaje lokalnih felaha.⁵⁰⁰ Početkom veljače 1933. napustio je Kairo i otišao vlakom prema jugu. Kupio je kartu do Asuana sa označenim stajalištima u El-Balijani, Denderi, Luksoru, Edfu, Ombosu i konačno u Asuanu. Kako je htio još posjetiti lokalitet Tell el-Amarnu, Novak je izašao iz vlaka u Meleuiju i tamo prenoćio. Sa trgovcem kojeg je upoznao u vlaku, otišao je u jedan od restorana u Meleuiju te isprobao lokalnu hranu.⁵⁰¹ U Tell el-Amarnu je pogledao ruševine Akhetatona, a idućeg dana se zaputio prema El Baliani. Za El Balianu navodi kako „*mjesto nema ništa što bi stranca moglo zainteresirati*“, ali da se ondje zaustavio samo kako bi mogao posjetiti Abidos.⁵⁰² Nakon obilaska ostataka iz drevnog Abidosa uputio se prema Luksoru gdje je pristigao 4. veljače 1933. te odsjeo u hotelu *Luxor Winter Palace*.⁵⁰³ Navodi kako je sada „*Luksor postao gradić s raskošnim hotelima*“. Tijekom svog boravka ondje, posjetio je golemi Amonov hram u Karnaku te obelisk Tutmozisa I. i obelisk kraljice Hatšepsut.⁵⁰⁴ Dana 6. veljače otišao je u Dolinu kraljeva te tamo posjetio grobnice Tutankamona, Horemheba, Setija I., Tutmozisa III, Amenhotepa II. i „*ostale poznate grobnice iz egipatske povijesti*“.⁵⁰⁵ Tijekom putovanja prema Asuanu, Novak je usput posjetio Horusov hram, hram u Edfu i hram Kom Ombo. Prilikom vožnje primijetio je koliko su egipatske željeznice, po pitanju uređenja, u lošijem stanju naspram hrvatskih.⁵⁰⁶ U Asuanu je unajmio brod kako bi posjetio otok Elefantinu te pogledao drevni nilometar.⁵⁰⁷ Sljedećeg dana uputio se pogledati asuansku branu do koje mu je vlakom trebalo svega 45 minuta vožnje. Prvo je otišao do otoka Filea kako bi posjetio Izidin hram, no razočarao se kad je shvatio da je skoro cijeli hram prekrila voda. Nakon toga je otišao pogledati staru branu, a promatrajući ju on zapaža kako „*čovjek ne zna, čemu da se više divi, da li piramidama, koje je podigao egipatski narod ili ovom zamahu tehnike našega vremena*“.⁵⁰⁸ Novak je još jednom odlučio posjetiti Luksor, kako bi mogao „*ponovno posjetiti ostatke velike prošlosti*“. Odsjeo je nakratko u *Hotelu de la Garre*, koji ga je šokirao svojim vrlo lošim smještajem.⁵⁰⁹ Ondje je posjetio hram kraljice

⁵⁰⁰ Novak 1946: 57-61

⁵⁰¹ Novak 1946: 65-67.

⁵⁰² Novak 1946: 76.

⁵⁰³ Novak 1945: 83-93.

⁵⁰⁴ Novak 1946: 85-86.

⁵⁰⁵ Novak 1946: 91.

⁵⁰⁶ Novak 1946: 98-99.

⁵⁰⁷ Novak 1946: 101.

⁵⁰⁸ Novak 1946: 103-107.

⁵⁰⁹ Novak 1946: 111.

Hatšepsut u Deir el-Bahriju, Ramezej, Medinet Habu te Memnonove kolose.⁵¹⁰ Sredinom veljače vratio se u Kairo i tamo ostao još narednih petnaest dana. Ondje je odsjeo u jednom manjem hostelu u ulici Shari el-Kasid. Novak navodi kako svoje slobodno vrijeme i zadnje dane u Kairu provodi u razgledavanju i šetnji ulicama grada te svakodnevnim posjećivanjem egipatskog muzeja i knjižnice.⁵¹¹ Krajem mjeseca napustio je Kairo te otišao do Sueskog kanala gdje je brodom krenuo nazad prema Trstu.⁵¹²

Novakovi objavljeni članci u novinama *Novosti* početkom 1933. i putopisna knjiga u *Zemlji faraona* karakteriziraju rezultate njegovih putovanja u Egipat. Ova izvješća i djelo predstavljaju vrijedan pisani izvor koji nam daje u vid uvid kako je izgledalo društveno uređenje te svakodnevni život Egipćana tijekom tridesetih godina. Prilikom vođenja ovih zabilješki, Novak interpretira i vlastite dojmove te stručno tumači određene kulturno povijesne spomenike i ostale znamenitosti gradova. Stoga, možemo reći kako su njegova izvješća mogla poslužiti i kao svojevrsni turistički vodič budućim brojnim putnicima tijekom pojave kružnih putovanja *Jugoslavenskog Lloyd*a.⁵¹³

3.5. Kružna putovanja tijekom tridesetih godina 20. stoljeća

Kada govorimo o kružnim putovanjima prvotno mislimo na prijevoz putnika parobrodom s unaprijed određenim plovidbenim programom.⁵¹⁴ No, ideja putovanja iz puke razonode i užitka pojavljuje se tek prvom polovicom 19. stoljeća, a vežemo ju uz Arthura Andersona, jednog od osnivača *Peninsular & Oriental Steam Navigation Company*. Anderson je predložio prvo zamišljeno kružno putovanje 1835. iz Engleske u islandske vode, a ono je trebalo poslužiti kao razbibriga i odmor za turiste koji se odluče na ovakav putnički pothvat.⁵¹⁵ Unatoč tome, prvi parobrodi - jedrenjaci su uz prijevoz putnika služili i za transport pošte i drugog tereta što je uvelike utjecalo na kvalitetu putovanja.⁵¹⁶ Tek razvojem prekomorskih čeličnih parobroda dolazi do pojave redovnog putničkog prometa odnosno regularnog voznog reda, prema kojem se točno moglo znati u koje vrijeme će određeni brod uploviti ili isploviti iz neke luke.⁵¹⁷ Razvoju putničke plovidbe pridonijelo je i otvorenje Sueskog kanala, koje je označilo novu

⁵¹⁰ Novak 1946: 112-114.

⁵¹¹ Novak 1946: 163-169.

⁵¹² Novak 1946: 169; Tomorad 2016b: 239; Tomorad 2020a: 56.

⁵¹³ Tomorad 2016b: 239; Tomorad 2019: 159; Tomorad 2020a: 56.

⁵¹⁴ Peručić 2013: 3.

⁵¹⁵ Bašić 2013: 271.

⁵¹⁶ Lamut 2013: 5.

⁵¹⁷ Lamut 2013: 5.

epohu glede linijske putničke plovidbe parobrodima.⁵¹⁸ No, početkom Prvog svjetskog rata zaustavljen je znatan broj putničkog prometa, a većina brodova je sada služila za prijevoz vojske i ratne artiljerije. Ipak, pozitivni učinci očituju se u izgradnji modernijih i većih parobroda, a svoj vrhunac doživjeti će tijekom tridesetih godina 20. st.⁵¹⁹ Sve ovo doprinijelo je razvoju parobrodarskih društava čiji su parobrodi sada osim brzog dolaska na određenu destinaciju, trebali omogućiti putnicima i što udobniji i luksurniji ugođaj tijekom putovanja.⁵²⁰ Osim toga, putnici su mogli uživati u raznim ponuđenim uslugama ili zabavnom sadržaju, koji je najčešće uključivao isprobavanje vrhunskih gastronomskih jela ili nekakva kulturno umjetnička događanja.⁵²¹ Upravo razdoblje između dva svjetska rata se smatra zlatnim dobom velikih putničkih parobroda, a motiv putovanja više se neće vezati uz prijevoz do točno određene destinacije, nego uz turističko razgledavanje i razonodu.

3.5.1. Kružna putovanja *Jugoslavenskog Lloyd*a

Pomorsko društvo *Jugoslavenski Lloyd* nastalo je 1929. udruženjem Atlantske plovidbe *Ivo Račić* i *Jugoslavensko-amerikanske plovidbe* koje je predstavljalo najjače parobrodarsko društvo Kraljevine Jugoslavije.⁵²² Sjedište uprave društva sa glavnim direktorom Božom Bancem se nalazilo u Zagrebu, a njegove podružnice u Splitu i Sušaku.⁵²³ Godine 1931. društvo je kupilo moderni parobrod SS *Kraljica Marija* (nekadašnji parobrod SS *Araguaya*), a 1935. i parobrod SS *Princeza Olga*.⁵²⁴ Sa svoja dva broda, *Lloyd* je uglavnom krstarilo, no na temelju ugovora s državnom poštom plovio je i u Grčku, Egipat i Palestinu.⁵²⁵ Ipak, ova dva luksuzna parobroda služila su primarno u svrhu turističkih putovanja, a putnicima je konačno ponuđena prvoklasna udobnost uz vrlo pristupačne cijene.⁵²⁶ SS *Kraljica Marija* najčešće je plovila na relaciji od Sušaka do Grčke, a kasnije i u ostale njene krajeve.⁵²⁷ Iako je većina smatrala kako je parobrod u lošem stanju zbog svog vanjskog izgleda, njegov unutrašnji ambijent je ispunio sva očekivanja putnika. Parobrod se sastojao od 400 kabina sa svom potrebnom opremom, a neke sobe su imale i zasebno predsoblje i kupaonicu. Isto tako, na brodu se nalazio poseban

⁵¹⁸ Lamut 2013: 5.

⁵¹⁹ Peručić 2013: 10.

⁵²⁰ Bašić 2013: 270.

⁵²¹ Peručić 2013: 9.

⁵²² Jelaska Marijan 2004: 231; Bašić 2013: 276.

⁵²³ Bašić 2013: 293.

⁵²⁴ Jelaska Marijan 2004: 263; Bašić 2013: 281.

⁵²⁵ Lamut 2013: 16.

⁵²⁶ Bašić 2013: 277; Tomorad 2020a: 57.

⁵²⁷ Jelaska Marijan 2004: 263; Tomorad 2020a: 57.

ured *Putnik* koji je brinuo o rezervacijama hotelskih soba i koji je bio namijenjen za kupnju različitih prijevoznih karata. Također, putnici su mogli koristiti i uslugu stalnog brodskog liječnika i ambulante.⁵²⁸ Osim raznih usluga koje su bile u ponudi, mogli su uživati i u različitim aktivnostima i zabavama na brodu. U tu svrhu su bili organizirani posebni prostori u kojima su se održavale filmske projekcije, prostori za mornarske igre i vježbanje, dvorane za glazbu, bazen s morskom vodom te neprekidno otvorena kavana i bar.⁵²⁹ Godine 1932. *Jugoslavenski Lloyd* pokrenuo je prvu turističku liniju (Trst – Brindisi – Aleksandrija) do Egipta pod nazivom *Luxus-Express Europa-Egypt line* parobrodom SS *Gange*, a već 1933. organizirana je i prva linijska plovidba (Venecija – Split – Rhodos – Larnaka – Beirut – Damask – Haifa – Jeruzalem – Aleksandrija – Kairo - Luxor) parobrodom SS *Kraljica Marija* na područje Bliskog istoka.⁵³⁰ U razdoblju od 1933. do 1938. ovim parobrodom su organizirana i brojna društveno poučna putovanja na prostor istočnog Sredozemlja i Egipta. Pa su u svrhu toga organizirana tri takva putovanja iz Venecije: 1.) Grčka – Orijent - Dalmacija od 7. do 27. srpnja, 2.) Francuska – Španjolska - Sjeverna Afrika od 28. srpnja do 5. kolovoza i 3.) Egipat – Palestina – Carigrad - Atena u trajanju od 13. rujna do 6. listopada.⁵³¹

Direktne dojmove sa kružnih putovanja možemo iščitavati iz zapisa već prethodno spomenutih putopisaca i njihovih putopisa. No, historiografsko vrijedne dokaze o ovakvim putovanjima možemo pronaći i u obiteljskoj ostavštini kiparice Ruže Meštrović, koja je sačuvala razne fotografije i suvenire sa svog prvog kružnog putovanja Sredozemljem i Egiptom. Izuzev toga, važno je spomenuti i nastali film *Putovanje sa S/S Kraljica Marija* bogate hrvatske obitelji Deutsch-Maceljski, koji prati cijeli njihov boravak na parobrodu tijekom kružnog putovanja istočnim Sredozemljem u periodu od 13. rujna do 7. listopada 1933. godine.⁵³²

3.5.2. Jadranska straža i njihovo kružno putovanje (30. lipanj – 16. srpanj 1935.)

Pomorsko društvo *Jadranska straža* bilo je među prvima koje se zalagalo za organizirana putovanja. Cilj izletnih putovanja je bio omogućiti putovanja onima slabijeg ekonomskog statusa, ali i stvaranje promidžbe posjete priobalnih krajeva.⁵³³ U skladu s tim, društvo je 1935. parobrodom SS *Kraljica Marija* organiziralo dvotjedno kružno krstarenje iz Splita, preko Grčke

⁵²⁸ Bašić 2013: 277; Tomorad 2020a: 57.

⁵²⁹ Bašić 2013: 283; Tomorad 2020a: 57.

⁵³⁰ Novak 1946: 14; Tomorad 2019: 152; Tomorad 2020a: 58.

⁵³¹ Tomorad 2019: 152; Tomorad 2020a: 59.

⁵³² Tomorad 2019: 152; Tomorad 2020a: 58; Šute 2021.

⁵³³ Bašić 2013: 281-282.

do Egipta.⁵³⁴ Izvršni odbor je putovanje objavio u ožujku 1935., a sam polazak je bio najavljen za 30. lipnja 1935.⁵³⁵ Zbog vrlo niskih cijena, odaziv zainteresiranih putnika je bio iznimno velik, a na putovanje je pošlo oko 270 putnika među kojima su se našli i akademik Grga Novak te hrvatski književnik Vladimir Nazor.⁵³⁶ Cijene putovanja ovisile su o kategoriji smještaja. Pa je tako cijena za prvi razred iznosila 6700 dinara, za drugi 5400, treći 4700, četvrti 4100, peti 3700 te za šesti 3400 dinara.⁵³⁷ Putovanje je započelo u Splitu, a prva stanica za odmor je bila Budva, a potom Cetinje. Nakon što je brod pristao u Grčkoj, putnici su ondje prema programu putovanja imali prilike posjetiti Atenu, zatim otok Kretu i luku Herakleion te poznato arheološko nalazište Knosos koje se nalazi na sjeveru otoka.⁵³⁸ Nakon razgledavanja navedenih znamenitosti, parobrod je nastavio putovanje prema egipatskoj luci Port Said. U Egiptu su putnici prvotno imali organiziran obilazak Sueskog kanala, a odsjeli su u glavnom gradu Kairu. Od tamo su mogli otići pogledati piramide u Gizi te posjetiti Aleksandriju. U ovoj najvećoj egipatskoj luci su se ponovno trebali ukrcati na parobrod, a povratak u Split bio je predviđen za 16. srpnja 1935.⁵³⁹ Nakon povratka u Hrvatsku, svoje dojmove i razmišljanja sa putovanja objavili su Grga Novak i Vladimir Nazor. Novak je sa svog drugog putovanja u Egipat objavio izvještaj s putovanja u časopisu *Jadranska straža* dok je Nazor svoje dojmove objedinio u putopisnoj knjizi *Od Splita do piramida*, koja je objavljena 1942. godine.⁵⁴⁰

3.5.2.1. Izvještaji o putovanju objavljeni u časopisu *Jadranska straža*

Parobrodom SS *Kraljica Marija* organizirano je putovanje iz Splita u Grčku i Egipat s nakanom promocije putovanja po moru. Program *Jadranske straže* temeljio se na očuvanju nacionalnog karaktera te na gospodarskom i kulturnom napretku Jadrana.⁵⁴¹ Važnost programa očitovala se i u širenju pučke svijesti Jadranskog mora jer se nacionalni osjećaj priobalnih krajeva razlikovao od onoga u dijelu kopnene Hrvatske „*stoga J. s. priređujući ovo putovanje vrši jedan od svojih zadataka te hoće da ovim načinom uputi naš narod na spoznaju, užitke i važnost mora*“.

⁵³⁴ Tomorad 2019: 152; Tomorad 2020a: 61.

⁵³⁵ N. A. 1935: 114.

⁵³⁶ Tomorad 2019: 152; Tomorad 2020a: 61.

⁵³⁷ N. A. 1935: 114; Tomorad 2019: 153; Tomorad 2020a: 61

⁵³⁸ N. A. 1935: 114.

⁵³⁹ N. A. 1935: 114.

⁵⁴⁰ Nazor 1942.

⁵⁴¹ Lovrić 2009: 356; Bašić 2013: 281-282.

Putovanje je započelo iz Splita, a tijekom plovidbe parobrod se samo zaustavio nakratko u Dubrovniku i Budvi kako bi se mogli ukrcati i putnici iz ovih krajeva.⁵⁴² Oko 19 sati parobrod je napustio dalmatinsku obalu te je bez stajanja vozio do 3. srpnja 1935. kada je pristigao u grčku luku Katakolon. Rubić navodi kako grad nema historijsku vrijednost nego je samo nužan za tranzit.⁵⁴³ Od tamo su otišli posjetiti Olimpiju, mjesto koje je poznato po nekadašnjem održavanju Olimpijskih igara. Iz luke su isplovili oko 17 sati te nastavili svoje putovanje prema Pireju i Ateni.⁵⁴⁴ U Ateni su putnici mogli razgledati ostatke Zeusova hrama, olimpijski stadion, Lisikratov spomenik, Dionizovo kazalište, Aeropag i mnoge druge znamenitosti. Najviše ih je dojmila atenska Akropola te veličanstveni hram Partenon.⁵⁴⁵ Za obilazak Atene predviđen je jedan dan, a zatim je putovanje nastavljeno prema Kreti.⁵⁴⁶ U Heraklionu je putnike najviše oduševio arheološki muzej u kojem se nalaze kronološko razvrstani razni artefakti iz kretske pretpovijesti i povijesti, a u Knosu ostaci starog kazališta te ruševine nekadašnje palače kralja Minosa.⁵⁴⁷ Nakon razgledavanja grčkih lokaliteta, putnici su ponovno krenuli na putovanje te su nakon jednodnevne plovidbe 8. srpnja pristigli u egipatsku luku Port Said gdje ih je dočekaio jedan od povjerenika *Jadranske straže*.⁵⁴⁸ Dana 9. srpnja grupa putnika je vlakom doputovala u Kairo, grad koji predstavlja „središte arapske kulture“.⁵⁴⁹ Turistička agencija *Morgentorus* preuzela je organizaciju oko cijelog putovanja, a putnicima je dodijeljeno i stručno vodstvo za obilazak lokaliteta.⁵⁵⁰ U Kairu ih je najviše zainteresirala prometna trgovačka ulica Muski, a nakon toga su se uputili prema čuvenom Egipatskom muzeju u Kairu. Kako bi uistinu mogli doživjeti ljepote starog Egipta, putnici su pošli na ekskurziju do Gize, Sakare i Memfisa. U Gizi su obišli sve tri velike piramide, a neki su se odvažili pogledati i unutrašnjost istih.⁵⁵¹ Nakon toga su se odvezli automobilom do Đoserove piramide, te ušli u grobnicu Tija. Od piramida do Kaira im je bilo potrebno svega pola sata vožnje automobilom, a Novak primjećuje na cesti „mješavinu“ prijevoznih sredstava.⁵⁵² U modernom dijelu Kaira, putnici su razgledali nekolicinu kulturno-povijesnih spomenika poput Hasanove džamije, Kairske citadele, grobnice Mameluka, bazar Khan el- Khalili te poznato kairsko Sveučilište Al-Alzhar. Posjetili su i brojne

⁵⁴² Rubić 1935a: 137.

⁵⁴³ Rubić 1935a: 138.

⁵⁴⁴ Rubić 1935a: 139; Rubić 1935b: 181.

⁵⁴⁵ Rubić 1935b: 182.

⁵⁴⁶ Rubić 1935b: 183.

⁵⁴⁷ Rubić 1935b: 184.

⁵⁴⁸ Novak 1935: 133; Bartulović 1935: 415; Tomorad 2020a: 61.

⁵⁴⁹ Novak 1935: 233; Bartulović 1935: 417.

⁵⁵⁰ Bartulović 1935: 417.

⁵⁵¹ Novak 1935: 234-236; Bartulović 1935: 417.

⁵⁵² Novak 1935: 235.

moderne barove poput *Kit-Kata* ili arapskog *Badia* te luksuznog restorana *Kursaala*.⁵⁵³ Dana 10. srpnja u 18 sati putnici su napustili Kairo te su u noćnim satima pristigli u Aleksandriju.⁵⁵⁴ Ondje su mogli pogledati Pompejev stup, Grčko-rimski muzej, katakombe Kom El Shoqafa, citadelu Qaitbay, palaču Montaza, Trg Mohammeda Alija, vrt Nouza i aleksandrijski zoološki vrt, šetnicu Corniche, plažu Stanley te Ulicu kralja Fouada I.⁵⁵⁵ Parobrod SS *Kraljica Marija* je u večernjim satima isplovio iz aleksandrijske luke, a Bartulović piše „*pred nama su 3 dana i 4 noći neprestanog putovanja morem, dok ne uđemo u našu Boku*“. Brod je na povratku ponovno pristao u Kotarskom zaljevu i Dubrovniku, a putnici su tek 16. srpnja pristigli u Split.⁵⁵⁶

3.5.2.2. Vladimir Nazor (srpanj 1935.)

Hrvatski književnik, pjesnik, prevoditelj i političar Vladimir Nazor (1876. – 1949.) rođen je u malome mjestu Postira na otoku Braču. Školovao se u Bobovišću i Splitu, a studij prirodnih znanosti završio je u Grazu. Nazora danas ubrajamo u najplodonosnije hrvatske pisce, koji je iza sebe ostavio veliki fundus lirskih i epskih pjesama, pripovijetki, romana te putopisa i dnevnika. Tijekom svog života predavao je kao srednjoškolski profesor u Zadru, Istri i Zagrebu, a danas nam je najpoznatiji po svom velikom pjesničkom opusu.⁵⁵⁷ Svoje prve napisane pjesme Nazor je objavio još kao mladić u zadarskom *Narodnom listu*, a kao student objavio je i svoju prvu zbirku pjesama *Slavenske legende*. Njegovo pjesništvo nastajalo je u velikom vremenskom rasponu te je stoga podlijegalo i velikim značajnim promjenama. Razdoblje Prvog svjetskog rata i njegov završetak uvelike su utjecali na pjesnika, a o tome nam najviše svjedoče njegova tadašnja novonastala djela. Ovu fazu u njegovu stvaralaštvu obilježava zanimanje za metafizička pitanja, pitanja u vezi povijesti i sudbine naroda, slavenski i antički mit, otvorenost ka nacionalnim ideologijama i slično.⁵⁵⁸ S takvim pitanjima, a kako bi razumio istinu o zapadnoj civilizaciji te spoznao mitsko podrijetlo odnosno autohtonost drevnih Egipćana, Nazor se otisnuo 1935. na putovanje parobrodom *Kraljica Marija*, koje je organiziralo društvo *Jadranska straža*.⁵⁵⁹ Svoje dojmove sa putovanja objavio je u putopisnoj knjizi *Od Splita do piramida*.⁵⁶⁰

⁵⁵³ Bartulović 1935: 420; Tomorad 2020a: 61.

⁵⁵⁴ Novak 1935: 236; Bartulović 1935: 421.

⁵⁵⁵ Bartulović 1935: 421-422; Tomorad 2020a: 61.

⁵⁵⁶ Bartulović 1935: 423; Tomorad 2020a: 61.

⁵⁵⁷ *Hrvatski biografski zavod* s.v. Nazor, Vladimir. (<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11937>), 7. srpnja 2022.

⁵⁵⁸ *Hrvatska enciklopedija* s.v. Nazor, Vladimir. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43168>), 7. srpnja 2022.

⁵⁵⁹ Tomorad 2020a: 62.

⁵⁶⁰ Nazor 1942.

3.5.2.2.1. Putopisna knjiga *Od Splita do piramida* (1942.)

Djelo se sastoji od četiri poglavlja u kojima Nazor opisuje svoje dojmove sa putovanja u Egiptu, te poglavlja u kojemu opisuje povratak u luku, odnosno u grad Split. U nastavku ćemo redosljedno pokušati predočiti napisano.

Na početku djela, hrvatski pjesnik Vladimir Nazor metaforički objašnjava zašto se uopće uputio na jedno ovakvo putovanje. Nezadovoljstvo oko državnog uređenja kao i želja za promjenom ponukali su Nazora na promišljanje o svakidašnjici i čovjekom odnosu prema sveobuhvatnoj stvarnosti. Nazor smatra kako će odgovore na svoja pitanja pronaći u izravnom doticaju sa autohtonom civilizacijom Egipta te da će na taj način doći do određenih spoznaja koje će ga lišiti napetosti koja se u njemu stvorila „*samo da izliječim gorčinu što se u meni skupila, da izbacim talog, da nađem pravo mjesto gdje ću se okupati, očistiti*“.⁵⁶¹ Putovanje je započelo u Splitu, a tijekom putovanja brod je nakratko pristao u Dubrovniku i Budvi.⁵⁶² Nakon toga plovili su prema Peloponezu, a brod se potom zaustavio u luci Katakolon. Kad su stigli prvo su vlakom otišli posjetiti Olimpiju. Ovo starogrčko i kulturno mjesto Nazora nije previše dojmilo „*gradić neuredan, crkva bijedna, ljudi brbljavi, maleni, garavi, nemarno obučeni*“ te navodi kako ono u njemu „*ne budi nikakvu arheološku čežnju*“.⁵⁶³ Potom su posjetili Pirej i Atenu. Na putu prema Ateni, Nazor opisuje ponašanje putnika na brodu te njihovu skupocjenu odjeću „*čovjek u bijelom odijelu, s tropskim šeširom na glavi, Baedekerom u ruci*“.⁵⁶⁴ Osim toga, navodi kako su putnici mogli uživati u raznim delikatesama francuske kuhinje dok im je jedan profesor tumačio što će sve moći vidjeti prilikom putovanja.⁵⁶⁵ U Ateni su putnici pogledali antički hram Partenon koji se nalazi na atenskoj akropoli te ostale turističke atrakcije.⁵⁶⁶ Nakon toga su otplovili prema Kreti te se automobilima odvezli do Knosa. Putnici su ondje proveli neko vrijeme obilazeći grad, a potom su nastavili putovanje prema Port Saidu.⁵⁶⁷ Ondje ga je najviše iznenadila i razljutila činjenica da autohtoni Egipćani mole zapadnjake za bakšiš „*na što su spali prapotomci podanika Faraonovih*“.⁵⁶⁸ Putovanje su nastavili brodom prema Suez, a zatim su se vlakom odvezli do Kaira.⁵⁶⁹ Za Kairo navodi kako

⁵⁶¹ Nazor 1942: 10.

⁵⁶² Rubić 1935a: 137; Nazor 1942: 10-12.

⁵⁶³ Nazor 1942: 12-13.

⁵⁶⁴ Nazor 1942: 17

⁵⁶⁵ Nazor 1942: 17.

⁵⁶⁶ Nazor 1942: 18.

⁵⁶⁷ Nazor 1942: 27-32.

⁵⁶⁸ Nazor 1942: 33.

⁵⁶⁹ Nazor 1942: 34-37.

je „*velik i lijep ali kozmopolitanski grad*“.⁵⁷⁰ Iako se nadao da će prvo posjetiti piramide i veliku Sfingu, program putovanja je predlagao prvo razgled islamskog dijela grada. Stoga su prvo u Kairu posjetili grobnice Mameluka, Citadelu te kairske džamije. Džamije opisuje kao „*visoke i prostrane*“ te nimalo nalik na one kakve se mogu vidjeti u Bosni. Nakon toga su posjetili poznato kairsko Sveučilište Al-Alzhar koje je povezano sa istoimenom džamijom. Začudilo ga je kako studenti mirno sjede na podu oko profesora dok im on nešto predaje „*različit svijet, urođenici i stranci*“.⁵⁷¹ Potom su posjetili Egipatski muzej, no Nazor objašnjava kako ga je razgledavanje egipatskih starina samo izmorilo i da ništa nije upamtio kako treba. Zbog toga se iznimno veselio posjeti arheoloških lokaliteta u Sakari, Memfisu, Heliopolu i Gizi.⁵⁷² Putnici su od spomenika razgledali grobnicu Tija i stepenastu Đoserovu piramidu u Sakari te kip Ramzesa II. u Memfisu.⁵⁷³ Nakon razgledavanja, autima su se odvezli do bazara Khan el-Khalili. Prolazeći kroz vijugave ulice te promatrajući mnogobrojne male dućane koji su krcati jeftinim proizvodima, Nazor piše „*Misir, onaj mojih sanja, ne mogu naći i ovdje mi izmiče*“.⁵⁷⁴ Ipak, dok prolazi kroz ove ulice s raznim trgovinama, koje su krcate koje kakvom rabljenom robom, Nazor navodi kako svoje iskustvo poistovjećuje sa onim iz „*Tisuću i jedne noći*“.⁵⁷⁵ Ovaj doživljaj, Nazor uspoređuje kao posjet pravom i istinskom muzeju, za razliku od ukradenih stvari koje se nalaze u zapadnoeuropskim muzejima.⁵⁷⁶ Navečer su obišli noćne lokale u gradu ali su se ubrzo vratili u hotel pošto su sutradan trebali ustati u osam ujutro kako bi još stigli posjetiti veliku Sfingu i piramide u Gizi.⁵⁷⁷ Prilikom razgledavanja piramida, Nazor se odlučio popeti i na sam vrh Khufove piramide.⁵⁷⁸ Prije nego što su morali nastaviti put prema Aleksandriji, putnicima je bila organizirana i posjeta Heliopola. Međutim i ovim lokalitetom, Nazor je ostao razočaran „*Heliopolis kao i Memfis, uronio je sav u pijesak, ostade samo obelisk*“.⁵⁷⁹ Dana 10. srpnja otputovali su u Aleksandriju.⁵⁸⁰ Tijekom vožnje vlakom, Nazor sa književnikom Nemom raspravlja o viđenom na putovanju; nadahnućima egipatskom zemljom i ljudima, drevnim ženama Egipta i božicama ljubavi.⁵⁸¹ Stigavši u Aleksandriju, putnici su razgledali razne znamenitosti, a od kojih Nazor ističe poznati svjetionik na otoku Faru,

⁵⁷⁰ Nazor 1942: 37.

⁵⁷¹ Nazor 1942: 38-39.

⁵⁷² Nazor 1942: 42-43.

⁵⁷³ Nazor 1942: 42-46.

⁵⁷⁴ Nazor 1942: 48.

⁵⁷⁵ Nazor 1942: 48.

⁵⁷⁶ Slavno djelo iz arapske književnosti.

⁵⁷⁷ Nazor 1942: 57-58.

⁵⁷⁸ Nazor 1942: 59.

⁵⁷⁹ Nazor 1942: 60.

⁵⁸⁰ Novak 1935: 236; Bartulović 1935: 421; Nazor 1942: 68.

⁵⁸¹ Nazor 1942: 68-70.

Pompejev stup, aleksandrijski zoološki vrt te Grčko-rimski muzej.⁵⁸² Prilikom posjete muzeja, uvelike ga je inspirirao lik faraona Amenhotepa IV., a za kojega navodi kako je on „*najnesretniji, ali i najveći od svih vladara*“.⁵⁸³ Ipak, nakraju zaključuje kako je i „*Aleksandrija susret dvaju različitih svjetova*“ te i dalje ostaje rastrgan između civilizacije istoka i zapada.⁵⁸⁴ Sredinom srpnja putnici su krenuli istom rutom natrag prema Splitu, a Nazor na svojim zadnjim stranicama djela opisuje povratak na Mediteran te jednu ženu koju uspoređuje s drevnim Egipćankama.⁵⁸⁵

Cijelo djelo utemeljeno je na suprotnostima između dvaju velikih civilizacija, a svoje dojmove s putovanja Nazor metaforički izražava dok opisuje egipatsku kulturu, monumentalne spomenike te arheološke lokalitete. Kako bi shvatio dihtomiju između ova dva različita svijeta, Nazor želi upoznati izvornu civilizaciju od koje je sve poteklo. Međutim, u svojoj potrazi ostaje razočaran. Valja napomenuti kako su ga ipak određene pojedinosti fascinirale, poput starog dijela Kaira i njegovog bazara, te prikaz lika Amenhotepa IV. u muzeju u Aleksandriji. No, nakraju svog putovanja, Nazor objašnjava kako ovo autentično i neposredno iskustvo sa putovanja ima svoje određene blagodati, ali da je sve to što je tražio već mogao iskusiti i u svom rodnom kraju.

3.5.3. Kružno putovanje i 2. hrvatsko hodočašće u Svetu Zemlju (srpanj – kolovoz 1937.) SS *Princeza Olga*

Tijekom 1937. i 1938. Jugoslavenski Lloyd je u kružna putovanja po Sredozemlju uključio i novo nabavljeni parobrod SS *Princeza Olga*. Uz parobrod SS *Kraljica Marija* i luksuznu jahtu *Tiha*, ovi brodovi su korišteni primarno u turističke svrhe.⁵⁸⁶ Parobrod SS *Princeza Olga* redovno je obavljala putovanja po Sredozemlju, a za Grčku, Palestinu i Egipat plovila je svakih 14 dana, usprkos nemirima u Palestini i svjetskoj napetosti oko mogućeg ponovnog izbijanja međunarodnog sukoba.⁵⁸⁷ Parobrod je bio opremljen sa 300 kabina namijenjenim putnicima prvog razreda te sa 60 kabina za putnike drugog razreda.⁵⁸⁸ Ovim je parobrodom ujedno organizirano i drugo hrvatsko hodočašće u Svetu zemlju i Egipat pod vodstvom tadašnjeg

⁵⁸² Nazor 1942: 74-80.

⁵⁸³ Nazor 1942: 76.

⁵⁸⁴ Nazor 1942: 77.

⁵⁸⁵ Nazor 1942: 80-88.

⁵⁸⁶ Bašić 2013: 280; Tomorad 2020a: 62.

⁵⁸⁷ Bašić 2013: 277.

⁵⁸⁸ Bašić 2013: 279.

zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca.⁵⁸⁹ Putovanje u vjersko svetište je bilo priređeno od strane Hrvatskog odbora za Svetu Zemlju, a odvijalo se od 9. srpnja do 3. kolovoza 1937. Hodočašće je bilo organizirano u svrhu posvete oltara sv. Nikole Tavelića u Jeruzalemu.⁵⁹⁰ Na brodu se nalazilo 53 hodočasnika, a od toga 37 Hrvata, 3 Slovenca, 13 Čeha i nekoliko gradišćanskih Hrvata. Stručni vodiči za posjetu Svetoj Zemlji bili su književnik i putopisac dr. Josip Andrić te dr. Josip Rožman.⁵⁹¹ Polazak je započeo u Splitu, a tijekom putovanja brod je kratkotrajno pristao u Pireju. Nakon razgledavanja Atene, hodočasnici su nastavili put do izraelskog grada Haife.⁵⁹² U Beirutu su posjetili (jezuitsko) katoličko sveučilište te sveučilišnu knjižnicu, a zatim su nastavili svoj put prema programu putovanja.⁵⁹³ U Jeruzalemu su obišli nekoliko vjerski važnih znamenitosti, a bl. Alojzije Stepinac svečano je posvetio 25. srpnja 1937. u kapeli Apostolske delegature, oltar u čast jeruzalemskom mučeniku, Nikoli Taveliću.⁵⁹⁴ Nakon toga su se uputili prema Tel Avivu i El Kantaru, a od tamo su željeznicom otputovali u Kairo i Aleksandriju. Na povratku prema domovini, brod je pristao u Dubrovniku, a putnici su se morali ukrcati na drugi parobrod SS *Prijestolonaslijednik Petar*, s kojim su 3. kolovoza 1937. konačno prispjeli u Split.

Detalje s hodočašća fotografski je zabilježio dr. Josip Andrić, a filmski ovjekovječio hrvatski najznačajniji fotograf Ljudevit Griesbach. Nažalost, ovi filmski zapisi su izgorjeli u požaru sredinom devedesetih godina 20. stoljeća, no fotografije sa putovanja su ipak preživjele ovu nepogodu te se danas čuvaju u arhivu Muzeja bl. Alojzija Stepinca u Zagrebu.⁵⁹⁵ Istom rutom parobrod SS *Princeza Olga* je ponovno isplovio u travnju 1938. sa 4000 tisuće putnika. Zbog politički napete situacije u svijetu kao i već spomenutih nemira u Palestini, naredna putovanja ovim parobrodom su bila otkazana. Neposredno prije početka rata nastupila je teška politička i ekonomska situacija, koja se potom odrazila i na pomorski promet. Parobrodarsko društvo *Jugoslavenski Lloyd* bilo je primorano prodati oba broda zbog nastale krize, a rat je zaustavio sav putnički promet. Krstarenja po Sredozemlju i Egiptu sada su u potpunosti iščezla te će ponovno biti uspostavljena tek nakon završetka rata.⁵⁹⁶

⁵⁸⁹ Rebić 1984: 557; Tomorad 2019: 154.

⁵⁹⁰ Prvi hrvatski svetac koji je propovijedao katolički nauk u Palestini.

⁵⁹¹ Rebić 1984: 557.

⁵⁹² Rebić 1984: 557; Tomorad 2020a: 62.

⁵⁹³ Rebić 1984: 557; Bašić 2013: 279.

⁵⁹⁴ *Laudato* s.v. „Prvi hrvatski svetac – sveti Nikola Tavelić“: (<https://laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Prvi-hrvatski-svetac-sveti-Nikola-Tavelic.aspx>) 7. srpnja 2022.

⁵⁹⁵ Tomorad 2019: 154; Tomorad 2020a: 62.

⁵⁹⁶ Lamut 2013: 13-14; Tomorad 2019: 154-155.

4. Moderna kultura putovanja

Početak Drugog svjetskog rata ugasilo je zlatno razdoblje putovanja putničkim parobrodima, koji su tada uglavnom služili za prijevoz vojnih trupa.⁵⁹⁷ Nakon završetka rata putovanja ponovno postaju aktualna, no primarno ih vežemo uz putovanja izbjeglica koji putuju iz opustošenih krajeva u bolji svijet. Na mobilnost ljudi utjecala je i pojava razvoja zračnog prometa, čime je pomorski i željeznički prijevoz na velike udaljenosti pao u drugi plan. Kako bi uspjeli zadovoljiti potrebe putnika i parirati ubrzanom razvoju putničkog prijevoza zrakoplovima, pomorska brodska društva počela su prilagođavati postojeće potrepeštine za pogon i opremu broda.⁵⁹⁸ Mijenjanje sadržaja, opreme i usluga na brodu označilo je početak razvoja krstarenja kao posebnog oblika turističke ponude, a turizam je postao svakodnevna pojava.⁵⁹⁹ Turistička putovanja tako više nisu bila isključivo namijenjena onima visokog ekonomskog statusa nego su bila omogućena i srednjoj klasi. Anakrona putovanja u kojima je parobrod služio kao prijevozno sredstvo koje je omogućavalo plovidbu u modernom okruženju i ugodaju te posjetu intrigantnim krajevima i lukama, zamijenjena su krstarenjima i turistima koji na putovanje odlaze radi zabave i dokolice.⁶⁰⁰ Sredinom 20. stoljeća ponovno možemo govoriti o zanesenosti ljudi putovanjima brodom bez obzira je li riječ o putovanjima iz zabave, poslovnim putovanjima ili nečemu drugom. Kao primjer navedenog, navesti ćemo putovanja Josipa Broza Tita, koji je posjetio Egipat čak 17 puta.⁶⁰¹ Prvo putovanje se odvijalo u razdoblju od 28. prosinca do 6. siječnja 1956., a o brojnim susretima između nekadašnja dva predsjednika, Tita i Gamal Abdel Namera svjedoči niz zabilježenih fotografija.⁶⁰² Između predsjednika izmjenjivani su razni darovi, pa je tako Tito od egipatske vlade dobio na poklon nekolicinu staroegipatskih predmeta, a 1973. i jedan staroegipatski sarkofag s mumijom. U tom kontekstu, važno je spomenuti kako se u ovom razdoblju počinju razvijati i centri za istraživanje staroegipatske povijesti i kulture te da se egiptologija u Hrvatskoj napokon počinje razvijati kao znanost.⁶⁰³ Razvojem tehnologije i mobilnosti čovječanstva pojavljuje se suvremena sintagma kultura putovanja, a na temelju koje možemo promatrati putovanja kroz niz različitih fenomena (npr. socioekonomski aspekt, čovjekovu potrebu za kretanjem ili upoznavanje ostalih

⁵⁹⁷ Peručić 2013: 13.

⁵⁹⁸ Peručić 2013: 13.

⁵⁹⁹ Peručić 2013: 13-15.

⁶⁰⁰ Peručić 2013: 15.

⁶⁰¹ Tomorad 2019: 229; Tomorad 2020a: 122.

⁶⁰² Tomorad 2019: 229; Tomorad 2020a: 122.

⁶⁰³ Tomorad 2019: 229; Tomorad 2020a: 122-125.

kultura).⁶⁰⁴ U svezi toga, bitno je napraviti raščlambu u značenju putovanja kao prostorne prakse i turizma kao uslužne djelatnosti. Povijesne epohe te drugačiji društveni kriteriji uvjetovali su promijene u pitanjima prijevoza putnika i pojave različitih motiva odlaska na putovanje (upoznavanje novih destinacija, cijena, gastronomska ponuda itd.).⁶⁰⁵ Stoga, možemo reći kako su turisti osobe koje na putovanje odlaze isključivo zbog razonode te koje prilikom putovanja posjećuju neke općepoznate lokalitete ili spomenike dok putnik živi putničkim životom, upoznaje i istražuje kulturu ljudi te posjećuje teško pristupačne dijelove pojedinih lokaliteta.⁶⁰⁶ Razliku između turista i putnika uočava i Grga Novak prilikom svog prvog putovanja u Egipat. On piše „*Najveći dio putnika, koji, posjećuju Egipat zadovoljavaju se da vide piramide kod Gizeha i glasovitu sfinju, a da ni ne misle da je Egipat pun spomenika, koji su možda isto tako vrijedni da ih se vidi kao i piramide. Takovi putnici dođu u Kairo vozom, odsjednu u koji luksuzni hotel, u automobilu dođu do arapske gradske četvrti da vide čuveni Muski, onda par džamija, u zatvorenom automobilu se dovezu se do piramida i vrate u hotel, pa onda misle da su vidjeli Egipat*“.⁶⁰⁷ Na isti način, trebamo razdvojiti pojmove turističkog vodiča i putopisaca. Turistički vodič je osoba koja stručno tumači i interpretira određene znamenitosti kako bi omogućila što bolji turistički doživljaj, dok putopisac bilježi svoje cjelokupno putničko iskustvo, a koje može biti napisano književno umjetničkim, znanstvenim ili novinarskim stilom.⁶⁰⁸ U modernom društvu putovanja su postala masovna pojava, a tržište pomorskih krstarenja i putničkog zračnog prometa bilježi veliki porast. Egipat, kao jednu od najstarijih turističkih destinacija posjetilo je sredinom 20. stoljeća 100 tisuća turista, a potkraj stoljeća ta brojka je narasla na 9-10 milijuna turista godišnje. Godine 2010. Egipat je posjetilo 15 milijuna putnika čime je ova lokacija svrstana među najpopularnije svjetske destinacije za posjetu turista.⁶⁰⁹ Negativne učinke na kasniji razvoj turizma u Egiptu uzrokovali su prosvjedi na Bliskom istoku 2011. godine, te pojava epidemije Covid-19 koja je započela početkom 2020. godine.⁶¹⁰

⁶⁰⁴ Batina 2012: 61-63.

⁶⁰⁵ Batina 2012: 65; Peručić 2013: 197.

⁶⁰⁶ Rostuhar 2009.

⁶⁰⁷ Novak 1933g; Novak 1946: 42.

⁶⁰⁸ Hrvatska enciklopedija s.v. „Turizam“. (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62763>), 8. srpnja 2022; Hrvatska enciklopedija s.v. „Putopis“. (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51177>), 8. srpnja 2022.

⁶⁰⁹ Wikipedia s.v. „Tourism in Egypt“. (https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_Egypt), 8. srpnja 2022.

⁶¹⁰ Wikipedia s.v. „Tourism in Egypt“. (https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_Egypt), 8. srpnja 2022.

Zaključak

Ovim radom pokušali smo na temelju nastalih putopisa u prvoj polovici 20. st. ukazati na važnu poveznicu između Hrvatske i staroegipatske kulture. Analizom putopisa uspjeli smo dokazati koliki je velik bio odjek i utisak Egipta te na koji način je poslužio kao poticaj za daljnje istraživanje staroegipatske povijesti. O tome nam najbolje svjedoči buduće stvaralaštvo već ranije spomenutih putnika (Fran Gundrum Oriovčanin, Ivan Meštrović, Andrija Štampar, Vladimir Nazor, Grga Novak), a koje možemo pratiti kroz njihovu rukopisnu građu i dnevnike, neobjavljene spise ili književna djela. Već od razdoblja humanizma možemo pratiti prve tragove naših putnika na prostor Egipta, a prvi takav putnik s prostora Hrvatske koji je svoja svjedočanstva s putovanja zabilježio u rukopisu je Juraj Hus Rasinjanin. Iako je Hus specifičan po svom slučajnom boravku u Egiptu, njegov nastali putopis zasigurno je bio motivacija budućim hrvatskim putnicima koji putuju u Egipat tijekom 19. i 20. st. Upravo u ovom razdoblju dolazi do prvih početaka kolekcionara staroegipatskih predmeta u Hrvatskoj, a što će za posljedicu imati sve veći interes za istraživanje predmeta i kulture starovjekovnih civilizacija. Svaki od prethodno navedenih putnika odlazi na putovanje u Egipat iz različitih razloga i vodeći se različitim motivima. U svojim putopisima i člancima hrvatski putnici početkom prve polovice 20. stoljeća iznose brojne podatke u vezi arheoloških lokaliteta i svakodnevnog života Egipćana tijekom 19. i 20. st., a na temelju kojih možemo proučavati način života te razvoj egipatske kulture i civilizacije. Izuzev toga, možemo promatrati i kojim se prometnim sredstvima hrvatski putnici koriste prilikom svojih putovanja te kako se razdoblje putovanja velikim putničkim parobrodima mijenjalo kroz povijest. Tako npr. saznajemo kako su prvi putnici uglavnom bili trgovci ili državni činovnici dok kasnije svjedočimo primjerima putnika koji plove iz razonode, potrage za nadahnućem, u istraživačke svrhe ili zbog vjerskih ili egzistencijalnih razloga. Uz navedeno, nastojali smo detaljnom analizom putopisa ukazati i na suvremenu percepciju te posvemašnji utjecaj staroegipatske kulture na postmoderno društvo, a koji se posebice istaknuo kroz nastajanje prvih radova vezanih za staroegipatsku povijest, kao i kroz prve odlaske na stručna putovanja u Egipat. Povezanost između pomorskog prometa te prijevoza putnika je svakako utjecalo i na opći doticaj sa staroegipatskom kulturom, a ujedno i na pojavu mogućnosti istraživanja egipatskog teritorija, njegovog svakodnevnog života te običaja i starina.

BIBLIOGRAFIJA

1. Izvori

Amm. Marc. – Amijan Marcelin (*Ammianus Marcellinus*)

The Roman History. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library.

App. – Apijan (*Appian*)

Roman History. Cambridge Mass.-London: Loeb Classical Library.

Arr. – Arijan (*Arrian*)

The Campaigns of Alexander. Prijevod: A. de Sélincourt. London: Penguin Classics.

Dio. – Dion Kasije (*Cassius Dio*)

Roman History. Cambridge Mass.-London: Loeb Classical Library, 1927.

Gundrum-Oriovčanin, Fran Srećko.

(1902a) *Moje putovanje u Egipat 1902. godine. Iz Križevaca u Kairo*, Zagreb, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe - Odsjek za povijest hrvatske književnosti, Osobni arhivski fondovi - zbirke rukopisa i dokumentacijskoga gradiva 148. Gundrum-Oriovčanin, Fran Srećko, sig. 24, I/10.

(1902b) *Moje putovanje u Egipat 1902. godine. Iz Kaira u Gornji Egipat i natrag u Kairo*, Zagreb, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe - Odsjek za povijest hrvatske književnosti, Osobni arhivski fondovi: zbirke rukopisa i dokumentacijskoga gradiva 148. Gundrum-Oriovčanin, Fran Srećko, sig. 24, I/10.

Hdt. - Herodot (*Herodotus*)

Herodotova Povijest. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

Hus, Juraj (*Huszthii, Georgii*)

(1881) *Description peregrinationis Georgii Huszthii*. In: Matković, Petar (ur.) "Description peregrinationis Georgii Huszthii", *Starine* 13, Zagreb: 1-38.

(2017) *Opis putovanja Jurja Husa – Description peregrinationis Georgi Huszthii*. U: Kolar, Mario (ur.) *Opis putovanja Jurja Husa – Description peregrinationis Georgi Huszthii*. Koprivnica: Društvo hrvatskih književnika.

Paus. – Pausanije (Pausanias)

Description of Greece, 5 vols.: I (1-2), II (3-5), III (6-8.21), IV (8.22-10), V (Maps, Plans, Illustrations). Cambridge, Mass.-London: Loeb Classical Library, 1935.

Plb. - Polibije (Polybius)

The Histories, Volume II: Books 3-4. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass.-London, 2010.

Plin. – Plinije Stariji (Plinius)

Pliny, *Natural History*. Cambridge Mass.-London: Loeb Classical Library, 1938.

Ptol. – Klaudije Ptolomej (Claudius Ptolemaeus)

Ptolemy, *The Geography*. New York: Dover Publications, 1991.

Strab. – Strabon (Strabo)

Geography. Cambridge Mass.-London: Loeb Classical Library, 1917.

Suet. – Svetonije (Suetonius)

Iul.; Aug., Tib., Calig.; Claud.; Ner.; Galb.; Vit.; Hor.; Luc.; Vesp.; Tit.; Dom. - Dvanaest rimskih careva. Zagreb: Naprijed 1978.

Štampar, Andrija

(1933) *Dnevnički zapisi*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv: HR-HDA-831 Štampar, Andrija 5.1 *Dnevnički zapisi. 5.1.4 Putovanje po raznim zemljama i gradovima (Egipat, Crveno more, Šri Lanka, Indonezija, Singapur, Hong-Kong, Kina, Tibet, Makao)*

Tac. – Tacit (Tacitus)

Ann. – Anali. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

Hist. – Historije. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

2. Literatura

Adamec, Ana

(1994) „Arhaična komponenta u kiparstvu Ivana Meštrovića." *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18: 73-86.

Azinović Bebek, Ana

(2012) „Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske.” Doktorska distertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Baedeker, Karl

(1885) *Egypt: Handbook for Travellers: Part First, Lower Egypt, with the Fayum and Peninsula of Sinai*. London.

Barraclough, Geoffrey

(2002) *Povijest svijeta*, 5. izdanje. Zagreb.

Bartulović, I.

(1935) “Morem u svet, Ovogodišnje putovanje Jadranske straže u Grčku i Egipat”. *Jadranska straža* XII.10: 415-423.

Batina, Klementina

(2012) "Postmoderni putnik: prilog razumijevanju suvremene kulture putovanja." *Studia ethnologica Croatica* vol. 24, br. 1: 61-85.

Bašić, Karmen

(1999) *Putnici u Indiju iz naših krajeva*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Bašić, Đivo

(2013) „Llyodovi slikopisi Kružna putovanja putničkih parobroda Jugoslavenskog Lloyda 1930-ih godina (Mediteran kakav je bio 1930-ih godina). “*Pomorski zbornik* vol. 47-48, br. 1: 269-302.

Blaschek, Angela

(2020) "Prokesch-Osten jr (1837-1919)". U: Tomorad, Mladen (ed.), *Egypt and Austria XII: Egypt and the Orient: The current research*. Oxford: 89-99.

Bratulić, Josip

(1984) *Alberto Fortis: Put po Dalmaciji*. Zagreb.

Brešić, Vinko

(1997) *Hrvatski putopisi*. Zagreb.

Brown, Robin

(2011) *Marco Polo. Journey To The End Of The Earth By Robin Brown*. London.

Columbus, Christopher

(1893) *The journal of Christopher Columbus (during his first voyage, 1492-93) and documents relating the voyages of John Cabot and Gaspar Corte Real*. U: Markham, Clements R. (ed.) *The journal of Christopher Columbus (during his first voyage, 1492-93) and documents relating the voyages of John Cabot and Gaspar Corte Real*. London.

Debenham, Frank

(2005) *Okrića i istraživanja. Povijest čovjekovih putovanja u nepoznato*. Split.

Denon, Dominic Vivant

(1809-1828) *Description de l'Égypte*, vol. I-XXIV. Paris.

Dodson, Aidan

(2021) „The British Isles“. U: Bednarski, Andrew, Dodson, Aidan and Ikram, Salima (2021), *A History of World Egyptology*. Cambridge: 91-135.

Duda, Dean

(1998) "Žanrovi hrvatskoga romantičarskog putopisa". *Dani Hvarškoga kazališta* vol. 24, br. 1: 326-344.

(1999) *Putopisi*. Vinkovci.

(2012) *Kultura putovanja: uvod u književnu iterologiju*. Zagreb.

Dugac, Željko

(2009) „Dnevnik Andrije Štampara – Izvor za proučavanje tridesetih godina XX. Stoljeća“ U: Pećina, M. (ur.), *Djelovanje Andrije Štampara u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti; Život i djelo Andrije Štampara; Dnevnik Andrije Štampara: izvor za proučavanje tridesetih godina XX. stoljeća; Andrija Štampar - doktor Herkules dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za medicinske znanosti: 23-31.

Filipović-Srhoj, Monika

(2020) „Gundrum’s description of the construction and grand opening of the Old Aswan Dam in 1902“. U: Tomorad, Mladen (ed.), *Egypt and Austria XII: Egypt and the Orient: The current research*. Oxford: 291-299.

Funda, Ivana

(2020) „Fran Gundrum Oriovčanin’s voyage from Križevci to Alexandria“. U: Tomorad, Mladen (ed.), *Egypt and Austria XII: Egypt and the Orient: The current research*. Oxford: 267-273.

Grbeša, Claude

(2013) *Stepinčevim stazama po Svetoj Zemlji – 75. obljetnica Hrvatskog hodočašća u Kristovu domovinu predvođena blaženim kardinalom Alojzijem Stepincem*. Zagreb.

Grgec, Petar

(1933) *Od Hrvatske do Indije. – lutanja i putovanja Jurja Rasinjanina*. Zagreb.

Gross, Mirjana

(2001) *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb.

Gundrum, Fran.

(1903a) U Egiptu! Putopisna crta. *Hrvatski planinar*, vol. 6, nos. 7-8: 49-51.

(1903b) U Egiptu! Putopisna crta. *Hrvatski planinar*, vol. 6, nos. 9-10: 65-76.

(1903c) U Egiptu! Putopisna crta. *Hrvatski planinar*, vol. 6, nos. 11-12: 84-92.

(1903d) Prvi egipatski medicinski kongres. *Liečnički viestnik* 3: 94-101.

(1904) Nešto iz Bugarske – Statistika. *Prosvjeta* 6: 193-200.

(1905a) *U Egiptu! putopisna crta*. Zagreb.

- (1905b) Iz križevačkog kraja, Iz Križevaca u Vratno, putopisna crtica. *Hrvatski planinar*, vol. 8, nos. 7-8: 49.
- (1907a) Nauplija, putopisna crta. *Hrvatska* nos. 9-12: 8.
- (1907b) Uskrs u Atini. *Hrvatska* no. 74: 11-15.
- (1907c) Putovanje u Tanger, putopisna crtica. *Obzor*, vol. 48, nos. 83-85.
- (1907d) Uskrs u Sevilli. *Obzor*, vol. 48, no. 234.
- (1908) Borbe pjetlova u Španiji, priopćenje. *Prosvjeta* (1908) no. 1: 26-30.
- (2003) *In Egypt*. Križevci.

Heršak, Emil

- (2005) *Drevne seobe*. Zagreb.

Hobson, Christine

- (1987) *Exploring the World of the Pharaohs – A complete guide to Ancient Egypt*. London.

Husinec, Franjo

- (2001) *Fran Gundrum Oriovčanin. Gradski fizik u Križevcima*. Križevci.

Ivančević, Radovan

- (1987) "Ljubo Karaman - mit i stvarnost. O djelovanju »domaće sredine« prema stvaralaštvu Ljube Karamana". *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11: 187-197.

Jelaska Marijan, Zdravka

- (2004) „Nastanak parobrodarskog društva Jugoslavenski Lloyd i poslovanje društava čijim je združivanjem nastalo“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 42: 231-272.

Jurić Šabić, Zorana

- (2019) „Ivan Meštrović in Egypt, May 1927“. U: Tomorad, Mladen (ed.), *Egypt in Croatia: Croatian fascination with Ancient Egypt from Antiquity to the Modern Times*. Oxford: 133-137.
- (2020) „Ivan Meštrović – creating art for eternity: Meštrović’s fascination with ancient Egypt as illustrated in the family mausoleum in Otavice“. U: Tomorad, Mladen (ed.), *Egypt and Austria XII: Egypt and the Orient: The current research*. Oxford: 397-413.

Kaštelančić, Sabina

- (2019a) "Ivan Meštrović: His Fascination with Ancient Civilisations, as Reflected in His Postcards to Ruža Meštrović, May 1927". U: Tomorad, Mladen (ed.), *Egypt in Croatia: Croatian fascination with Ancient Egypt from Antiquity to the Modern Times*. 137-148.
- (2019b) *Ruža Meštrović and Ivan Meštrović - Artists and Friends: Letters*. Cambridge, Massachusetts.
- (2020) "Ivan Meštrović's correspondence to Ruža Meštrović from Egypt and the Middle East in 1927: The artist's fascination with Egypt reflected in his picture postcards to Ruža Meštrović" U: Tomorad, Mladen (ed.), *Egypt and Austria XII: Egypt and the Orient: The current research*. Oxford: 323-343.

Kočevar, Sanda

- (2012) „Svoj o svome – ondašnji karlovački tisak o karlovačkim putnicima – istraživačima Afrike i Južne Amerike druge polovine XIX. i prve polovine XX. stoljeća”. *Časopis za suvremenu povijest* 44.1: 93-109.

Kusić, Zvonko

- (2009) „Život i djelo Andrije Štampara“. U: Pećina, M. (ur.), *Djelovanje Andrije Štampara u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti; Život i djelo Andrije Štampara; Dnevnik Andrije Štampara: izvor za proučavanje tridesetih godina XX. stoljeća; Andrija Štampar - doktor Herkules dvadesetog stoljeća*. Zagreb: 9-23.

Ladić, Zoran

- (2017) „Opis putovanja Jurja Husa. Descriptio peregrinationis Georgii Huszthii.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 35: 262-264.

Lamut, Mitija

- (2013) *Parobrodi Jadrana na razglednicama*. Zagreb.

Lovrić, Mirja

- (2009) „Prilog poznavanju izdavačke djelatnosti Jadranske straže iz fonda knjižnice Hrvatskoga Pomorskog Muzeja u Splitu.“ *Kulturna baština* 35: 355-380.

Meštrović, Ivan

(1962) „Uspomene s puta po Istoku“, *Hrvatska revija* XII.4 (48): 405-411.

Meštrović, Maria

(2011) *Život i djelo Ivana Meštrovića*. Zagreb.

Miličić, Irena

(2010) „Teoretičari, hodočasnici, činovnici: tri vrste renesansnih putopisnih tekstova.“ *Povijesni prilozi* vol. 29 br. 38: 43-69.

Munić, Vesna

(2010) "Grga Novak (1888. – 1978.): jedan od prvih hrvatskih egiptologa." *Rijeka* vol. 15, br. 1: 107-111.

Murray, John

(1880) *A Handbook for Travellers in Lower and Upper Egypt*. London.

N. A.

(1935) „Putovanje Jadranske straže u Grčku i Egipat. Propagandističko putovanje parobrodom „Kraljica Marija“ 30. VI – 16. VII. (Program putovanja, cijene mjesta i kratki opis putovanja“.
Jadranska straža XIII.3: 114.

Nazor, Vladimir

(1942) *Od Splita do piramida*. Zagreb.

Novak, Grga

(1909) Lijepa literatura u starom Egiptu. *Mlada Hrvatska* II. br. 3-5. Zagreb: 70-72, 102-104, 132-134.

(1933a) „Iz Trsta u Egipat. Na parobrodu “Gange”, o Božiću 1932.“. *Novosti* 13 od 13. 1. 1933.: 5

(1933b) „Paris starog svijeta – Aleksandrija. Aleksandrija u prosincu 1932.“. *Novosti* 15 od 15. 1. 1933.: 11.

(1933c) „Po tragovima Kleopatre. Aleksandrija, 30. prosinca 1932.“. *Novosti* 22 od 22. 1. 1933.: 9.

(1933d) „Kairo – Egipatski velegrad, njegovo lice i naličje, Kairo 5. siječnja 1933.“. *Novosti* 24 od 24. 1. 1933: 10.

- (1933e) „U Kairskoj čaršiji i ramazanskoj noći, Kairo, u siječnju 1933.“. *Novosti* 25 od 25. 1. 1933.: 11.
- (1933f) „Dva grada Sunca - dva Heliopolisa. Heliopolis, u siječnju 1933.“. *Novosti* 28 od 28. 1. 1933.: 8.
- (1933g) „K piramidama. Posljednji ostatak velegrada Memfisa. Gizeh, u siječnju 1933.“. *Novosti* 38 od 7. 2. 1933.: 12.
- (1933h) „Keops, Kefren i Mikerin. Kod piramida, u siječnju 1933.“. *Novosti* 46 od 15 2. 1933.: 8.
- (1933i) „U šumi stupova drevnih hramova. Luksor, 4. veljače 1933.“. *Novosti* 53 od 22. 2. 1933.: 9.
- (1933j) „U gradu boga Sunca. Meleui, u veljači 1933.“. *Novosti* 77 od 18. 3. 1933.: 16.
- (1933k) „Na obali Nila uz muslimanski gradić i veliku prošlost. U Luksoru, u veljači 1933.“. *Novosti* 83 od 24. 3. 1933.: 4.
- (1933l) „Na starom obratniku u Asuanu. Asuan, u veljači 1933.“. *Novosti* 91 od 1. 4. 1933.: 5.
- (1933m) „Na jezeru koje pokriva hram Izide. Asuan-barage, u veljači 1933.“. *Novosti* 103 od 12. 4. 1933.: 16.
- (1933n) „Misteriji Osirisa i Izide“. *Novosti* 354: 20-22.
- (1935) „Novo putovanje Jadranske straže. Grčka i Egipat. 30 juna – 16 jula 1935.“. *Jadranska straža* XIII.6: 233-239.
- (1945) *U zemlji faraona*. Zagreb.
- (1967) *Egipat: prehistorija, faraoni, osvajači, kultura*. Zagreb.

Novak, Zrinka

- (2018) „Pobožnost stanovništva rapske komune u drugoj polovici XVI. stoljeća.“ [Doktorska disertacija]. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

Pederin, Ivan

- (2009) *Povijesna poetika putopisa*. Split.

Peručić, Doris

- (2013) *Cruising turizam – Razvoj, strategije i ključni nositelji*. Dubrovnik.

Polo, Marko (Polo, Marco)

- (2004) *Putovanja Marka Pola*. Split.

Rebić, Adalbert

(1984) Hodočašća u Svetu zemlju u posljednjih 100 godina. *Bogoslovska smotra* 54.4: 553-560.

Rittig, Svetozar

(1929) Meštrovićeva vidjenja i verovanja. *Nova Evropa*, nos. 1-2 (11. srpnja 1929.): 34-38.

Rostuhar, Davor

(2009) *Džungla*. Zagreb.

Rubić, I.

(1935a) „Novo putovanje Jadranske straže, Grčka i Egipat, 30 juna – 16 jula 1935. I.“. *Jadranska straža* XIII.4: 137-140.

(1935b) „Novo putovanje Jadranske straže, Grčka i Egipat, 30 juna – 16 jula 1935. II.“. *Jadranska straža* XIII.5: 181-184.

Swanson, Robert N

(1995) *Religion and Devotion in Europe, c. 1215 – c. 1515.*, Cambridge.

Šašel, Jakov

(2003) *Slike s Orijenta nastale tijekom jednog putovanja u Egipat, Nubiju i Sudan godine 1853. i 1854.* Karlovac: 172-256.

Štampar, Andrija

(2008) *Dnevnik s putovanja 1931.-1938.* U: Dugac, Ž., Pećina M. (ur.) *Dnevnik s putovanja 1931.-1938.* Zagreb.

Šute, Ivica

(2021) „Filming of the Orient. The Deutsch-Maceljski family and their cruise over Eastern Mediterranean in 1930's“. *Review of Croatian History* XVII.1: 309-330.

Thompson, Jason

(2015) *Wonderful Things – A History of Egyptology, 1: From Antiquity to 1881.* Cairo-New York.

Tomorad, Mladen

(2003) *Egipat u Hrvatskoj: staroegipatske starine u hrvatskoj znanosti i kulturi.* Zagreb.

- (2015) „150 Years of Egyptological Research in Croatia (1862-2012)“. U: Tomorad, M. (ed.), *A History of Research into Ancient Egyptian Culture conducted in Southeast Europe*. Oxford: 1-12.
- (2016a) *Staroegipatska civilizacija sv. 1: Povijest i kultura starog Egipta*. Zagreb.
- (2016b) „Visualizing Egypt in the Collection of the Archaeological Museum in Dubrovnik and the Newspaper/travel Reports Published by Grga Novak between 1933 and 1945“. U: Júnová Macková, A., Storchová, L. & Jún, L. (ed.), *Egypt and Austria X: Visualizing the Orient: Central Europe and the Near East in the 19th and 20th Centuries*. Prague: 229-244.
- (2017a) *Staroegipatska civilizacija sv. 2: Uvod u egiptološke studija*. Zagreb.
- (2017b) „Jakov Šašel (Jacob Schaschel) and his travels to Egypt, Nubia and Africa 1853-52“. U: Cooke, Neil, Daubney, Vanessa (ur.), *Lost and Now Found: Explorers, Diplomats and Artists in Egypt and the Near East*. Oxford: 49-71.
- (2018a) „Fran Gundrum Oriovčanin (1856-1919) and his voyage to Egypt during November and December 1902“. U: Czerny, E. (ur.), *Egypt and Austria XI: In Search of the Orient*. Krakow: Egypt and Austria Society, 307-331.
- (2018b) *Slavne žene stare povijesti – Životi žena u društvima starog svijeta*. Zagreb: Hrvatski studiji – Merdijani.
- (2019) *Egypt in Croatia: Croatian fascination with Ancient Egypt from Antiquity to the Modern Times*. Oxford: Archaeopress.
- (2020a) *Egipat u Hrvatskoj: Hrvatska fascinacija staroegipatskom kulturom*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.
- (2020b) "Fran Srećko Gundrum Oriovčanin i njegov doprinos egiptološkim istraživanjima u Hrvatskoj." *Cris*, vol. 22, br. 1: str. 97-105.
- (2020c) „Fran Srećko Gundrum Oriovčanin in Luxor (4th-7th December 1902): The search for key comparative narratives in his diary“. U: Tomorad, Mladen (ur.), *Egypt and Austria XII: Egypt and the Orient: The current research*. Oxford: 273-290.

Van Doren, Charles

- (2005) *Povijest znanja*. Zagreb.

Woolley, Leonard

- (1966) *Počeci civilizacije, Historija čovječanstva*, sv. 1, knj. 2. Zagreb.

Živković, Marija

(2018) *Braća Seljan – kroz prašume i pustinju – Seljan Brothers in Wilderness and Desert*. Zagreb.

3. Internetski izvori

Encyclopedia Britannica

s.v. „Orient-Express“.

(<https://www.britannica.com/topic/Orient-Express>), 22. travnja 2022.

s.v. „Sir Johnn Mandeville“.

(<https://www.britannica.com/biography/John-Mandeville>), 23. siječnja 2022.

Hrvatski biografski zavod

s.v. „Gundrum Oriovčanin, Fran Srećko.“

(<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8236>), 5. svibnja 2022.

s.v. „Hus, Juraj“.

(<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8190>), 20. ožujka 2022.

s.v. „Nazor, Vladimir“.

(<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11937>), 7. srpnja 2022.

Hrvatska enciklopedija

s.v. „Arheologija“.

(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3729>), 23. siječnja 2022.

s.v. „Austrijski Lloyd“.

(<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=70773>), 3. travnja 2022.

s.v. „Hodočašće“.

(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25860>), 6. siječnja 2022.

s.v. „Meštrović, Ivan“.

(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40326>), 2. lipnja 2022.

s.v. „Nazor, Vladimir“.

(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43168>), 7. srpnja 2022.

s.v. „Novak, Grga“.

(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44211>), 24. lipnja 2022.

s.v. „Putopis“.

(<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51177>), 2. siječnja 2022.

s.v. „Seljan, Mirko i Stevo“.

(<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55318>), 18. travnja 2022.

s.v. „Sueski kanal“.

(<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58651>), 3. travnja 2022.

s.v. „Turizam“.

(<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62763>), 8. srpnja 2022

Laudato

s.v. „Prvi hrvatski svetac – sveti Nikola Tavelić“. (<https://laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Prvi-hrvatski-svetac-sveti-Nikola-Tavelic.aspx>) 7. srpnja 2022.

Nova Akropola

s.v. „Ivan Meštrović – Vječnost u kamenu“.

(<https://nova-akropola.com/lijepe-umjetnosti/kiparstvo/ivan-mestrovic-vjecnost-u-kamenu/>),

11. lipnja 2022.

Stara povijest

s.v. „Abidos“. (<https://www.starapovijest.eu/abidos/>), 12. lipnja 2022.

Wikipedia

s.v. „Great Syrian Revolt“.

(https://upwikihr.top/wiki/Great_Syrian_Revolt), 12. lipnja 2022.

s.v. „Jean-Adrien Guignet“.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Adrien_Guignet), 8. travnja 2022.

s.v. „Social hygiene movement“.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Social_hygiene_movement, 19. lipnja 2022.

s.v. „Tourism in Egypt“.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_Egypt), 10. travnja 2022.